

ПОВНОЛІТТЯ

Юності минають роки,
як весняні дні...
У життя путі широкі
протяглись мені.

Повнолітнім, теплі друзі,
скоро стану я,
достигати мужнім, дужим
в життьових боях.

Йти в червоні оборонці
множиться жага,—
поміж хмарами і сонцем
буду я шугать —

на човні прудкім, крилатім,
гостро навкруги
пильний погляд свій кидати
там, де вороги....

Налетять на рідні межі
хмари грозові —
їх зустрінем, як належить,
друзі бойові.

Захищать свою вітчизну
вірний човен мій
кинеться зі мною грізно
у вихрянний бій.

ЧЕКАННЯ ЗУСТРІЧІ

Присвячую А. Л.

I

Свіже небо. Он літак —
мов коник, мірно так
узяв його вершину;
і парашут униз,
як той букет нарцис,
він, перегнувшись, кинув.

Закривають лип верхи
багровий небосхил,
мов сонце розтопилось.
Там, де алеї край —
веселий водограй —
подивитись мило...

Хоч спокійно час летить,
але до мене ти
вже прийдеш незабаром.
Втопа в траві німії,
як вітер, вільний сміх,—
ідуть під ручки пари....

Незрівняна ти моя! —
Тебе чекаю я
якось тривожно - радо.
Бринить медовий спів
пташиних голосів
навколо, понад садом.

II

Я тебе тут без надії
ще чекаю, сидячи.
(Зорями уже рясніє
темносиня далечівь...)
Обіцяла, і одначе
знову не прийшла сюди.
Ну, коли ж тебе побачу?
Ти — як місяць молодий.

Може, серце до другого
повернулося давно?
Так мовчиш ото для чого?
Ти скажи, як так воно.

Твій це ж линув
теплий, любий
сміх

у ночі німоту;
це ж твої принадні губи
„я люблю...“ шептали тут.

Тільки що це? — рівним кроком
ти ідеш... й до мене путь!..
Як можливо самотнім
у моїй вітчизні бути?!

Ти ідеш бадьоро-юно...
Як і лічить по весні,—
найпалкіший поцілунок
подаруєш ти мені.

І помітивши, на диво,
тихий сум в моїх очах,—
усміхнешся співчутливо,
щиро скажеш — „вибачай!..“

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Шумський кожного дня проводить поза камерою багато годин. Він зникає вранці, ледве проковтнувши так званий чай, щоб з'явитись незадовго перед обідом. Він знову входить приблизно через годину й повертається увечері підчас „супу“, щоб залишитись до ранку в камері.

Де він тиняється, я не знаю. Але, певно, він знаходиться десь поза нашим відділом, бо кожного разу, коли він залишає камеру, я чую, як наглядач пропускає його через важкі двері нашого відділу.

Я знаю, що він не гуляє й не тиняється без мети, бо він постійно таскає за собою товсту канцелярську книгу. Його кишені наповнені папірцями, які він щовечора заносить у цю загадкову книгу.

До цього я не намагався взнати щось за його діяльність. Я мав свої поважні причини. Я не хотів якимсь питанням викликати зустрічне з його боку. Так ми живемо декілька днів укупі — кожний наполовину загадка для другого.

Усупереч цьому, з зовнішнього вигляду між нами встановлені певні товариські відносини.

Тут у камері є лише один настіл, але ми маємо двоє мішків з соломою і тому спимо по черзі: один — на долівці, другий — на нарах. Ми чесно поділили те, що було в моєму пакеті, і коли Шумський після своїх прогулянок повертається з кількома цигарками, білим хлібом і іншими дрібницями, він безумовно пропонує мені з цього братську долю. Це зрозуміло само собою, про це не сказано жодного слова.

Першого ж вечора нашого спільного перебування Шумський спитав мене про обставини мого доставлення до в'язниці. Я майже точно розповів за мій арешт, але, звичайно, промовчав про товаришів на волі. Після цього у нього виник інтерес до моєї діяльності за час до перевороту, тобто під-

¹ Початок див. „Червоний Шлях“ № 9 за 1935 рік.

час радянської влади. Я обмежився натяком, що мені доводилося брати участь у русі лише випадково й поверхово. При цьому я взяв до уваги, що Ліхтенауер поінформував його про наші зустрічі в Чіті й на борту санітарного паро-плава.

На його дальше запитання, чи не був я інтернаціоналістом, я без довгого обміркування відповів „ні“. Це його, видно, здивувало, але він зумів добре заховати своє здивовання.

Звичайно, він зрозумів, що я не маю бажання відповідати на такого роду „уразливі запитання“, бо мої відповіді були короткі й скупі. Він дуже швидко припинив мене питати. Важко було судити, чи він цим розчарований, чи ні. У кожному разі, я з свого боку не ставив зустрічних питань, і тому наша розмова в цей вечір закінчилася досить рано. Ми обидва почували, що між нами установилися незвичайно загострені відносини.

Такі відносини, звичайно, неможливі на довгий термін між двома в'язнями, відокремленими від усього світу і змушеними перебувати в одній камері. Ми досить це відчували вже другого дня. Але, знаючи причину цих загострених відносин, ми не вживали якихось радикальних засобів для усунення цього лиха й стояли на тісній стежці, не поступаючись один одному.

Шукання якоїнебудь зручної теми вже на третій день виявило себе безрезультатним. Випадкові розмови, спалахуючи на мить і не зогріваючи жодного з нас, жалюгідно конали через нестачу сировини. Крім того, одразу ж після першої спроби виявилось, що ми, мабуть, маємо різні інтереси і це викликає різні питання.

В кожному разі, такий стан не можна було терпіти далі, як і фальшивість наших відносин, що їх не врятувало зовнішнє товаришування. Це ми обидва однаково почували. І кожний з нас počував це окремо довгими ночами, наповненими замість сну курінням.

Підчас однієї такої ночі — здається, четвертої — мені стало ясно, що я у своїх відносинах з цією людиною став на слизький, непевний ґрунт і кожної секунди можу посковзнутись.

У цей час я počував себе винним у наших загострених відносинах. Я počував, що поштовхом для виникнення цих відносин були моя замкнутість і стриманість, що хоча й були вимушені обставинами, але видавалися ненатуральними.

Хто такий Шумський? — питав я себе багато разів. Я не хотів надавати великої ваги тому, що він був батальйонним ад'ютантом. В тих умовах це не могло щось визначати. Значнішим було те, на що вказав Ліхтенауер, а саме — „добрі зв'язки“. Це потверджувало також те, що Шумський виконував у в'язниці якусь роботу, бо як же інакше можна було б пояснити його вільне хождіння й товсту книгу?

Що він там робив? У чому полягали його обов'язки? І коли він їх виконує, то завдяки якому сприятливому випадкові? Ця діяльність є наслідком чи перед умовою „добрих зв'язків“? Безсумнівне було одно: що він опанував російську мову і в розмові і в письмі, а це можна було сказати лише про дуже незначну кількість інтернаціоналістів.

Чи бездальших міркувань залічити його до категорії зрадників і шпionів? Це також суперечило здоровій думці. Коли б це було так, то він не порушував би питання про моє переселення до його камери. Провадячи такого роду діяльність, для нього було б краще бути самому в своїй камері, бо тоді він не викликав би підозрінь. Але якраз у цьому питанні я був непевний, і моїм великим бажанням було з'ясувати цю справу.

Кінець - кінцем, я ще знав, що вивідування потрібних від в'язня відомостей за допомогою найнятих людей є старий поліцейний метод, і що це вивідування здійснюється встановленням „товариських відносин“. Але щодо цього Шумський після пам'ятного вечора нашого спільного перебування не робив ніяких спроб викликати мене на розмову. Він жодного разу не питає мене, які знайомства я маю в місті.

Краще було б спробувати ознайомити його з моїми справами і зробити його моїм спільником — товаришем у нещасті. Це стало гострою потребою за останній час, коли проминули декілька днів, про які казала Надя, і не виявилось ніяких ознак мого звільнення.

Тут була ще одна обставина, що мала заспокоюючий і затримуючий вплив.

Було б зовсім неможливим довіритися Шумському без того, щоб не загубити надію на товаришів у місті. Я часто з особливим значенням пригадував натяк Надії. Одночасно виникали перешкоди для будьякого зізнання в моїй справі.

Проклятий стан! Він стає все гіршим, незносішим. Тут принаймні є можливість мати спільника. Кінець - кінцем, з дня надень загрозливо зростає потреба поділитися своїми враженнями з кимнебудь. Ліхтенауер був би найбажанішим, але, на жаль, ті хвилини, що ми провели вкупі у коридорі, були незручні для якогось зізнання.

Коротше кажучи, я почував, як густішає атмосфера.

* * *

Наступний день дав подіям зовсім інший напрям.

Післяобіддя. У камері я один. Двері відчиняються. Я думаю, що це Шумський, і зовсім не дивлюся в той бік. Залишаюся стояти біля вікна й намагаюсь зупинитися поглядом на шматках хмар, що пропливають угорі.

Тоді називають моє прізвище. Я повертаюся й бачу біля дверей якогось незнайомого наглядача.

— Бери шапку,— каже він,— на допит.

Він мусить повторити сказане і вказати на голову, щоб я „зрозумів“, у чому справа. „Отже, можливо, щось нове“,— спалахує думка в моїй свідомості, і ми йдемо.

Ми залишаємо відділення, проходимо чекальню, підіймаємося сходами і йдемо вздовж коридору, по боках якого розташовані камери. Ми зупиняємось перед якимись дверима. Я одразу ж помічаю на дверях саморобний плакат, який пояснює, що тут „комісія міліції в справі розвантажування в'язниць“.

„Нарешті, справа посувається“,— кажу я собі.

У цю мить із дверей виходить Шумський. Він бачить мене, дивується і каже:

— Також у комісію по звільненню? Це зветься мати щастя. Може, вам потрібно перекладача?

Я поспішно обмірковую й кажу:

— Ні, дякую, мені здається, обійдеться.

— Добре, тоді бажаю щастя.

Він іде вздовж коридору, а ми у камеру. В камері поспішно влаштовано своєрідну канцелярію. Четверо столів, за кожним співробітник міської міліції. Троє з них зайняті з в'язнями, четвертий, здається, чекає на мене. Він одразу ж киває мені, і я підходжу до столу. Наглядач залишається біля дверей.

Мені трохи смішно, бо я не знаю, як буде з мовою. Не годиться одразу ж розкрити карти. Але тут комісія по звільненню, тому більш не можна розигрувати з себе дурня.

Людина, що сидить за столом, привітно, наче до старого знайомого, всміхається мені, запрошує мене сідати, бере бланк і перо й питає:

— Твардовський Ян?

Я киваю.

— Розмовляєте російською мовою?

Я роблю комічний вигляд, утворюю на обличчі потворну гримасу й видавляю:

— Зовсім мало.

— Нічого,— каже він заспокоюючи і всміхається.

З формальностями допиту закінчено одразу і без утруднень. Як мене звуть, коли й де я народився, національність та інше. У мене навіть складається таке враження, наче він все це давно знає і що це дійсно лише формальність.

До цього все іде добре. Але трапляються водоспади й підводне каміння. Поперше: коли, в яких обставинах, де й ким я був заарештований?

Я, звичайно, це наполовину розумію, тобто саме настільки, щоб майже зрозуміло на це відповісти. Але я не можу дозволити собі такого коника.

Отже, на мигах і, кінець - кінцем, олівцем на папері я графічно з'ясовую обставини мого арешту.

Мій слідчий виявляє надзвичайну здатність у мить з'ясувати заплутані положення моїх пригод і бачити їх з комічного боку. Він усміхається. Так, він навіть сміється з цього. Потім питання, чи був я в Червоній гвардії, чи, може, працював у більшовиків, чи я взагалі колинебудь був політично активним?

Після того, як це неясне запитання було з'ясовано, звичайно, я відхрещуюся від цих „семи лих“. Слідчий дуже приємно всміхається мені. Перо занурюється в чорнило і заповзятю біжить по паперу.

Ще одне запитання, що вимагає розуміння й добре обґрунтованої відповіді. Що я передбачаю робити на випадок звільнення з благовещенської в'язниці?

Після того, як я зрозумів це важке питання, ми обидва цьому дуже зраділи. Я відповідаю найпростішим способом. Беру олівець, кількома рисками малюю пароплав, над ним накреслюю стрілу й над стрілою латинськими літерами виводжу Владивосток. У цей же час я вимовляю це слово.

Мій слідчий закреслює пароплав і малює косий дитячий паровоз. Це, мабуть, мусить визначати, що тепер, восени, вже пізно їхати пароплавом.

Ми обидва дуже радіємо з результатів наших „мистецьких здібностей“. Він записує щось потрібне до протоколу й пропонує мені підписати закінчений протокол.

Я роблю це, і тоді він неголосно каже:

— За два - три дні ви будете звільнені.

По тому ми міцно стискуємо один одному руки і всміхаємося. Він киває наглядачеві, той приймає мене, і ми йдемо звідси. Я йду з піднятими грудьми.

* * *

Я знову сиджу один в камері й намагаюся уявити собі, що буде, коли я вийду на волю. Одразу ж мені стає ясним, що передбачаються великі події. Безумовно, доведеться усунути багато перешкод. Це я знаю вже зараз. Перше питання: чи ми поїдемо до Владивостока, чи залишимося тут? На які кошти ми будемо їхати? Наші кошти, мабуть, майже вичерпані. І звідки прийдуть нові? Треба буде, коли вдасться використати можливість, влаштувати Надю на роботу. Вона „найбезпечніша“ людина з нас чотирьох. Вона була лише сестрою червоного хреста, правда, командированою Центросибіром, але без політичних повноважень. Ми будемо змушені для нашого матеріального забезпечення обмежитися цим. У перші часи докторові, Мені й Шурі треба буде зважати на неможливість з'являтися десь серед людей. Перше утруднення буде досить складне.

Ми не повинні залишатися далі вкупі, про це ми вже говорили одного разу. Отже розійдемося по двоє. Заховаємося по різних сховищах. Це мало свою приваду, бо я безумовно буду разом із Шурою, але це подвійно погано — з економічного та морального боків, бо зв'язок між нами буде непевний. Отже, знову утруднення.

Далі треба буде розв'язати головні питання нелегальної роботи, зв'язку, досвідченої агітації й підготовки до збройного повстання.

Для мене й доктора великою перешкодою є мова. Звичайно, ми прикладемо всіх зусиль, щоб цілком опанувати російську мову. Але лишається одна перешкода: іноземний акцент та необізнаність моя і доктора з нелегальною роботою.

Отже в майбутньому чекає низка труднощів. Найважче має ще бути. В'язниця — дрібничка порівняно з цим. Але з чого починати? Тут можливо лише одне — брати все до уваги, не пропускати переоцінки або недооцінки становища. Оцінювати все без полохливості й завзяття. Мати рішучість перемогти всі труднощі, коли б вони навіть були ще важчі. І при цьому не забувати, що хоч який ти самотній, за тобою стоять мільйони тих, чия справу ти посуваєш уперед. Це є підтримкою, що допоможе перемогти всі труднощі й загрози.

Приходить Шумський. З вечора у наших взаєминах сталася зміна. Вони безумовно покращали. Я саме повернувся від комісії по звільненню, не вміючи заховати своєї нестриманої радості з перебігу допиту, коли він спитав мене, як пройшло. Я відповів, що мені подали надію на швидке звільнення. Його справа була в такому ж стані, і тому наші шанси наче були рівні. Це трохи розтопило кригу, що була між нами, і ми стали почувати себе вільніше.

Сьогодні я одразу помічаю, що Шумський не в радісному настрої. Він кинув на стіл товсту книгу, закрив руки за спину й нерухомо стоїть біля вікна.

Потім він раптом рвучко повертається, дивиться на мене й каже:

— Отже, ви гадаєте, що нас незабаром звільнять?

— Будемо сподіватися.

— А я гадаю, що коли ми не бажаємо тут примерзнути, то нам треба поспішати.

— Що саме трапилось?

— Що трапилось?

Він іде до столу, бере з своєї книги друкований папірець, простягає мені й каже:

— Ось ви маєте документ нумер перший. Ви досить читаете по-російському, щоб це зрозуміти?

Я беру папірець, але повертаю його й кажу:

— На жаль, ні, я це ледве розумію.

— Тоді я вам перекладу це.

Він бере папірець, міцніше улаштовує своє пенсне й каже, пояснюючи:

— Це є вступний маніфест однієї невеликої людини, що грає роль царя. Це пише „славетний“ отаман Калмиков з приводу свого самопризначення на єдиного господаря Хабарської області.

Він швидко прочитує. Можна не повірити тому, що він читає й перекладає. Це в дійсності кривава програма ката, висловлена у формі наказу по гарнізону. Всіх розстрілювати й вішати, винищувати вогнем і мечем усе, що є більшовицьким або може бути віднесене до більшовиків. Шалена реакція святкує свою перемогу.

Закінчивши перекладати цей документ, Шумський голосно каже:

— Ми тут у Благовещенську одержали цей огидний папірець з запізненням, і я випадково знайшов його сьогодні в одній камері. А тепер послухайте про події, що вас також повинні зацікавити. Калмиков одразу ж після свого урядового вступу до Хабаровська розстріляв п'ятнадцять військово-полонених музикантів, австрійців і угорців, які на протязі цілого року грали в хабаровському міському парку. Одного чудового ранку їх поставили в цьому самому парку, де вони грали, на крутому березі Амура і стріляли по них з розрахунком, що вони впадуть у воду вбитими або пораненими. Потім дали ще кілька пострілів по воді, щоб добити тих, хто, можливо, був лише поранений. Це був перший героїчний вчинок Калмикова як господаря Хабаровська.

— Жахливо!

— Так, але ви мусите пригадати,— продовжує Шумський,— що ці люди мали таке відношення до більшовицької діяльності, як і черниці з жіночого монастиря. Вони були забиті через те, що гаслом цих катів є: „знищити всіх мадярів“. Гарні надії, чи не так?

— Так,— кажу я,— але Благовещенськ ще далеко не Хабаровськ.

— Чекайте,— нетерпляче перебиває Шумський,— ми одразу дійдемо кінця. Слухайте далі. Ви знаєте, що діється в Чіті?

— Ніякого уявлення.

— Отже, у Чіті стигне те ж саме. Там себе оголосив владикою досить відомий нам отаман Семьонов. На жаль, собаці вдалося втекти від нас тоді біля Борзої. Район його діяльності сягає до Байкала. Мені сьогодні розповідали про те, що він зробив з полоненими в таборах Сретенська, Верхне-Удінська й Березовки. Він зробив з них криваву кашу, хоч у Чіті він також справляв криваві оргії серед російського населення, особливо серед робітників залізничних майстерень.

— Так, цього можна було чекати,— кидаю я.

— Дурень той, хто буде протилежної думки. Слухайте далі. В Омську адмірал Колчак проголосив себе верховним владикою всієї Росії. Його підтримують Англія, Америка й Франція. Формується армія, щоб розпустити „потомлені“ чехословацькі частини. Давно вже вивішені накази про мобілізацію. Отже, що ви скажете про загальне становище?

— Воно досить заплутане,—кажу я,—у мене таке враження, наче ми тут, у Благовещенську, на верхівці гори і нас в усіх боків овійують загрозові вітри.

— Так, я це також думаю, хоч і не так поетично висловлюю. Я думаю навіть більше. Нас стає все більше і більше в цій брудній дірі. Потрапити сюди легко, але як вибратися звідси?

— Це вірно.

— Але ми маємо ще деякі надії. Ми тут, у Благовещенську, ще не маємо оголошення військової диктатури, як у Хабаровську, Чіті, Іркутську й Омську. Досі з нами поводитися досить поблажливо. Приклад цьому Ліхтенауер, з яким гуманно поводитися підчас допиту. Можна сказати, що з ним поводитися за всіма правилами юриспруденції, хоч він має досить за душею і в порівнянні з тими п'ятнадцятьма австрійцями з Хабаровська є справжнє червоне страхіття. Покищо Амурська область, як декларував місцевий уряд, є незалежна, це, звичайно, небагато значить. Але в дійсності до цього часу з цієї в'язниці не розстріляно нікого. І крім того, ми знаємо, що зараз працює міліційська комісія по звільненню.

— Звичайно. Отже, будемо сподіватись на краще.

— Так, але я вважаю, що ми мусимо поспішати вирватися звідси. Було б безглуздом розраховувати на триваючу самостійність Амурської області після того, як в Омську сидить верховним владикою царський адмірал, що формує армію, і на його боці союзники. Крім того, всі білі є білі, і коли вони ще сьогодні діють ліберально, то це, можливо, має свої глибокі політичні підстави. Я думаю, що ті, хто керує тут, хитріші за всіх цих Калмикових, Семьонових, які нічого не розуміють у політиці та знають лише одне — рубати, щоб кров бризкала в усі боки. Ті, що тут керують, мають, так би мовити, своєрідну тактику, яка відрізняється від безпланової люті тих кривавих собак. Але це не буде довго тривати, бо головним гаслом білих є втопити революцію в крові. Випробуваний, хоч, кінець-кінцем, безглуздий метод. Цей метод переможе й тут.

— Добре, але як ми можемо допомогти собі?

— За це думаю і я. Ми мусимо це обміркувати. Тепер я переходжу до документу № 2.

Він бере свою книгу — доситьукладистого зошита — і питає:

— Знаєте, що це таке?

— Ні.

— Я теж ні. І якраз в цьому безглуздя всієї справи.

Власне, це — список, в якому приблизно чотириста прізвись, тобто приблизно одна третина тих людей, що сидять тут у в'язниці. На обкладинці стоїть дословно таке: „Таємно. Окремий список злочинців, інтернованих у Благовещенській округовій в'язниці“.

— Так багато сидить тут? — виривається у мене.

— Так багато. В'язниці переповнена. Тому і працює комісія по звільненню і тому заганяють по двоє до одиночних камер. Ви повинні б були бачити, що робиться в загальних камерах, де по шістдесят, сімдесят чоловік у приміщенні, пристосованому для десятиох. Але повернемось до цього списку. Мені його дали сьогодні в канцелярії в'язниці для визначення записаних у нього в'язнів. Це саме і є моїм заняттям. Я, так би мовити, рахівник населення в'язниці. Тут сидять сотні людей, про більшість яких невідомо, як вони сюди потрапили, де вони сидять і таке інше. Отже, я ходжу і збираю ці відомості. Росіянин не міг би цього зробити, бо тут сидить багато таких, що зовсім мало або зовсім не вміють розмовляти російською мовою. Їх більше трьохсот. Точно кажучи, 349.

— 349 чоловік?

— Так, 349, рахуючи й нас до цього. Добре, знову цей список. Я його поверхово переглянув і знайшов, що тут фігурують не тільки, як я вважав, інтернаціоналісти. Дивіться, ми візьмемо будьяку літеру, припустімо „Л“.

Ми розкриваємо книгу. Листаємо. Знаходимо „Л“.

— Ось тут ви маєте, — каже Шумський.

— Лобкович.

— Любімов.

— Ліскай (угорський офіцер).

— Леонов.

— Ліхтенауер.

Шумський затримується. Ми дивимось один на одного. Мені раптом стає дуже неприємно на душі, і Шумського, видно, теж морозом проймає. Він скидає з носа своє пенсне, досить нервово витирає скельця, знову одягає й каже:

— Бачите, зовсім погана справа. Ліскай цілком небезпечна (для білих) постать. Любімов — колишній комісар.

Ми обидва мовчимо. В цьому й є загвіздка. Потім Шумський порушує мовчанку:

— Ну, подивимося далі. Можливо, ми знайдемо ще знайомі прізвиська. Візьмемо „Ш“.

Ми перегортаємо, знаходимо „Ш“, читаємо:

— Шимановський.

— Шабо.

— Шумський.

— От банда! — вигукує Шумський. — Це подяка за мою роботу тут. Та ми ще побачимо, хто буде сміятись останній.

Подивимось далі. Можливо, що ви теж тут.

Ми відшукуємо літеру „Т“ і знаходимо також і моє прізвище.

— Добре. Тепер ми можемо поздоровити один одного. Ми в одному списку з такими людьми, як Ліхтенауер, Ліскай і Любімов.

— Так, але це ще нічого не каже. Можливо, що це список комісії по звільненню, — кажу я всупереч своєму переконанню.

— Не обманюйтесь, дорогий друже. Такі люди, як Ліхтенауер, Ліскай і Любімов, перебувають під особливим слідством і не підлягають комісії по звільненню. Щось підозріле тут безумовно є. Я ще не встиг узнати, яке призначення має цей лист. „Цього ми не знаємо“ — так відповіли мені в канцелярії.

— Але хто ж склав цей список?

— Також ніхто не знає. Він був присланий з волі. Тут є лише два припущення: або від командування армії, або від контррозвідки.

— Обидва досить погані, — кидаю я.

— Так, ви маєте рацію. І тому я кажу: ми повинні поспішати. Ви і я. Ми мусимо якомога швидше вирватися з цих хоромів, раніш, ніж цей список набере чинності.

— Добре сказано, але як це зробити?

Шумський обмірковує. Тим часом приносять вечерю. Ми перебавтуємо й одразу кидаємо огидний суп. Шумський зіскакує з місця і ходить туди й сюди по камері. Я намагаюся знайти вихід. Не вдається. Я все знову мушу згадувати за трьох товаришів у місті. Але що вони можуть ще зробити, коли вони вже зробили все можливе? Як мені їх повідомити про те, що тут діється?

Раптом Шумський каже, зрадівши:

— Я знайшов вихід. Ви ще маєте гроші?

— Маю.

— Скільки.

— Приблизно дві сотні.

За п'ятдесят карбованців я про всякий випадок замовчую.

— Сотні досить. Що ви думаєте відносно підкупу кількох типів, що могли б прискорити нашу справу? Я думаю за двох канцелярських крис і між ними про заступника начальника в'язниці. Цьому ми дамо сімдесят п'ять, другому, я вже знаю кому, двадцять п'ять. Все по чину. Ви мене розумієте?

— Не зовсім. Я не можу собі з'ясувати, який вплив можуть мати ці люди на наше звільнення.

— Це дуже просто. Комісія по звільненню працює дуже швидко, канцелярія в'язниці — дуже повільно. Я знаю напевне, що документи в'язнів, які за рішенням комісії підлягають звільненню, днями, навіть тижнями валяються в канцелярії.

А тепер ми маємо ще цей список, що безумовно може бути для нас обох перешкодою. Це ж ясно?

— Це зрозуміло,— відповідаю я.— Коли вам потрібні гроші?

— Завтра вранці.

— Добре.

При цьому я маю на меті використати можливість перед сном чи вранці, прокинувшись, непомітно дістати з черевиків гроші.

— Добре,— каже Шумський,— з цим покінчено. Щождо цього списку, то мені доведеться витратити першу частину часу, щоб знайти всіх, записаних до нього в'язнів. Коли ми будемо на волі, то ці свині будуть цим самі займатись. Тоді вже наша справа піде, любий друже. Ми вже їм покажемо!

Збуджений цією перспективою, він плескає мене по плечах, згадує, що ми вже цілу вічність не курили, і поновлює свою прогулянку по камері, наспівуючи якусь пісеньку.

Але потім знову зупиняється і каже:

— Ще одне: ні Ліхтенауєрові, ні взагалі будькому за цей список— жодного слова. Це є наша таємниця. Зрозуміли?

— Зрозумів,— відповідаю я.

* * *

Цей список не спадає мені з думок. Ми знайшли в ньому багато прізвищ знайомих людей— борців революції. І тепер я маю враження, наче мені це всю ніч снілося. Наче я всю неспокійну ніч листав цей список і на грудях у мене лежав неймовірний тягар.

Шумський пішов ще перед чаєм і взяв із собою сто карбованців. Я все знову пригадував цей список, оцінюючи шанси на звільнення. У той же час я з нетерплячкою чекав повороту Шумського.

Справді, яке призначення має цей лист? Ми встановили, що в ньому є низка знайомих людей. Одночасно з цим ми встановили, що більшість їх є невідомі люди. Шумський за це ручиться, а він повинен це знати, бо він точно поінформований про весь рух. Отже, що це повинно визначати?

Подруге: який вплив на моє звільнення може мати той факт, що в цьому списку є моє прізвище? Коли б комісія по звільненню запропонувала мене звільнити, то чи міг би цей список бути цьому перешкодою?

Потрете: Шумський запевняє, що цей список походить від командування армії або від контррозвідки. Перед останньою я почував себе хоч трохи певним, тому що якраз вона передала мою справу комісії по звільненню. Залишалось командування армії. Я мушу згадати майора, що направив мене до в'язниці. Він мені тоді обіцяв подбати, щоб моя справа була якнайшвидше розглянута. Але про слідство в моїй

справі не було чути нічого. Жоден біс не турбувався мною за всі ці три тижні.

У чому ж загвіздка?

Коли саме розносили обід, приходить Шумський. Він кладе свою книгу на стіл і каже:

— Справу розпочато. Я підкупив двох типів, вони посунуть наш віз уперед. Від комісії по звільненню ще нема нічого. На підставі попереднього списку вчора звільнено двадцять чоловік, сьогодні шістнадцять. Ми можемо завтра або післязавтра бути серед них.

— Шумський, ви гарний хлопець! Коли нас звільнять разом, то ми повинні й далі триматися вкупі.— Кажучи це, я одразу каюся за ці зайві слова.

— Це само собою зрозуміло. Та це не буде так легко. Нам треба буде одразу шукати собі пристановище. Проте, що ви думаєте розпочинати на волі?

— Я ще сам цього певно не знаю. Можливо, виїду кудись.

— А ваші люди на волі? Наречена, що вона думає?

— Не маю ніякого уявлення.

Ми починаємо їсти. Сьогодні неділя, і злидений суп з риби й капусти замінено супом з рибою й макаронами. Але це не видається нам сьогодні кращим, бо наші запаси вичерпані.

Після обіду Шумський каже:

— Я мусив обіцяти замісникові начальника закінчити з цим списком до мого звільнення. Вони, здається, поспішають. Та це не турбуватиме нас, коли ми вирвемося звідси.

Він бере свою книгу і виходить. При цьому я з радістю помічаю, що наш наглядач Іван заступив на чергування. Я раптом відчуваю гостру потребу перед звільненням обов'язково побалакати з Ліхтенауером. А мое звільнення може бути вже завтра.

Ледве я встиг це подумати, як відчиняється віконце, Ліхтенауер просовує свою голову й каже:

— „Чарівна дівчино, чи можу я наважитися запропонувати вам серце й руку?“

Потім двері відчиняються, і я виходжу. Ліхтенауер, озброєний двома мітлами, граціозно подає мені одну з них. Це веселить Івана.

Ми також радіємо з його вигадки мити двічі на день коридор. Ми добре знаємо, що він не стільки дбає за чистоту, скільки хоче дати нам кілька приємних хвилин. Він хороший хлопець — справжнє диво в білогвардійській в'язниці.

Коли ми знову опиняємося на середині і зсипаємо в залізний ящик невелику кількість з зусиллям зібраного сміття, я кажу до Ліхтенауера:

— Я маю тебе про щось повідомити. Ходімо вдвох до умивальні з цим надзвичайно важким ящиком.

— Відділ, марш! — командує Ліхтенауер.

Ми йдемо. В умивальні я кажу:

— Передбачається, що Шумський і я будемо завтра або післязавтра звільнені. Я не знаю, в якому стані знаходиться зараз твоя справа, але я сподіваюся, що ти швидко підеш за нами. У всякому разі на волі я подбаю про те, щоб допомогти тобі звільнитись.

— Від тебе, негіднику, не можна було чекати нічого іншого. Але я від усього серця бажаю тобі щастя. Комісія по звільненню?

Я киваю. Підчас того, як ми наповнюємо відра й намочуємо швабри, Ліхтенауер щось обмірковує. Потім він каже:

— Я хотів би дати тобі листа до моєї дружини. Але цього не треба — це надто небезпечно. У всякому разі я можу дати тобі її адресу, й ти розкажеш їй усе, коли прийдеш до неї.

Ми вмиваємось. Ліхтенауер неголосно каже:

— Скажи їй, що мене кожного дня тягають на допит і мною дуже цікавляться. Вона повинна зробити все можливе, щоб мене звільнили. Підкупити всіх, кого тільки можна. Навіть, коли це треба, штаб армії, що тримає мене в своїх руках. Коли зможеш, то допоможи їй чимнебудь, бідній жінці, це буде необхідно. Вона досить пережила за останні п'ять тижнів.

— Ти вже давно одружений?

— Ледве три місяці. Так звану весільну ніч ми провели у панцернику, весільну подорож ми зробили на фронт, а з фронту — сюди. Не стільки романтично, як незручно. Але, як зробиш інакше після дворічного вимушеного аскетизму? Вона дуже віддана мені, люба дівчина, і, крім того, має рідку відвагу. Та ти ж з нею познайомишся.

— Коли ти даси мені її адресу?

— Ще сьогодні.

Ми ще кілька разів обмиваємось водою над кам'яними плитами, й насолода миття на сьогодні закінчена. Мені хочеться, щоб вона була закінчена назавжди, принаймні для мене.

Ми знову йдемо з відрами до камери.

Ліхтенауер при цьому каже:

— Я одного тільки не розумію. Через що так швидко звільняється Шумський, який має стільки гріхів за душею? Правда, він має зв'язки, але тільки тут, у в'язниці. На волі, як мені відомо, нема жодної душі, щоб за нього заступилася. Та все рівно, я бажаю щастя вам обом.

Коли ми розходимося по своїх камерах, він питає:

— Ти маєш що курити та їсти?

— Одверто кажучи, — кажу я, — ми обидва, я і Шумський, цим погано забезпечені.

— Цьому ми доп можемо. Іди до своєї камери, продовольчий транспорт прийде слідом.

І дійсно, ледве я встиг обміркувати сказане, як приходить

Іван і приносить цигарки, білий хліб, солодощі й шматок ковбаси.

Він здивований тим, що я не маю більше цигарок, а він нічого про це не знає. Я даю йому гроші, і він обіцяє наступного дня принести цигарки.

Пізніше він знову приходить до мого віконця, що під час його чергування було відчинене, і передає мені записку від Ліхтензюера. У ній написано:

„Ще раз бажаю багато щастя. На випадок, коли тебе звільнять уже завтра і ми більше не побачимося, передаю адресу. Вивчи її на пам'ять і одразу знищи записку. Л.“

На другому боці я знайшов адресу і під ним слова — „до побачення“.

Я прокидаюся наступного дня дуже рано з думками про звільнення, що незабаром має бути, і не можу більш зносити лежання. Мушу стати на ноги. Мушу рухатись, курити.

Шумський, що спав цієї ночі долі, здається, вже теж давно не спить. Він дивиться на мене й каже сміючись:

— Що, сверблять думки про звільнення? Мені теж не краще. Я вже дві години не сплю. Я маю певне почуття, що з цього сьогодні мусить щось вийти.

— Можливо, що ви правий.

Минає досить гнітюча година раніш, ніж відчиняють камеру і нас пускають до умивальні. Під час цієї години мені спадає на думку, що я, власне, не знаю, куди мені йти, коли мене сьогодні звільнять. Я цілком виключаю припущення, що мої товариші ще живуть у колишньому приміщенні. Грунт був там уже перед моїм арештом досить гарячий. Ми вже й тоді шукали приміщення.

Я гадаю, що незабаром прийде той час, коли ми вчотирьох будемо сміятися з вигадки Наді забрати білизну в китайця. Коли кінець добрий, то все добре. Але наступного разу ми повинні бути розумніші.

Може, Надя захоче трохи посидіти у в'язниці й бути звільненою нами? Я зроблю їй цю пропозицію.

Але без жартів: куди я піду, коли мене випустять через ворота в'язниці на волю? І, завдяки випадкові, разом із Шумським, що також не знає, куди йому йти. Це складне питання. Може трапитися, що нас через кілька годин знову повернуть у цей льох. Я заспокоюю себе думкою, що за це подумали товариші на волі. Вони певно визнають про день мого звільнення від кузена Шури й будуть на мене чекати. У цьому не може бути ніякого сумніву.

Але коли вірно те, що каже Шумський, і списки кандидатів на звільнення дійсно довго валяються в канцелярії, раніш ніж набрати чинності, то жодна людина в місті не може знати точно, коли мене звільнять. Це знову приводить до розпачу. З другого боку, я вірю, що Надя кожного дня довідується за

мою справу, і коли їй скажуть, що мене буде сьогодні звільнено, то, зрозуміло, вона буде чекати на мене перед воротами в'язниці.

Припустімо, що я й Шумський виходимо з в'язниці і товариші не попереджені, що я звільняюся разом з цією людиною. І я приходжу з людиною, що їм зовсім не знайома, що, можливо, одразу збудить їхні підозріння, і ми повинні будемо разом з цією людиною піти на конспіративну квартиру.

— Прокляття!— виривається у мене.

— Здається, що ви не у веселому настрої?— каже Шумський.

У цю мить відкриваються двері, і ми по одному виходимо вмиватись. Сьогодні чергує суворий наглядач.

Шумський не чекає чаю, нашвидку з'їдає шматок ковбаси, бере свою книгу й каже:

— Отже, я йду. Якщо список вже тут, я одразу ж повернувся, щоб вас повідомити.

— Добре, я буду чекати.

І дійсно, я з години на годину чекаю його повернення. За ці години я стаю втіленим нетерпінням. Знову ця болісна неспокійна метушня по камері, це напружене прислухання при кожному шелесті, що йде з коридору, цей напівпригнічений стан, сумовитість, ці уявлення в голові й зигзаги в думках.

І все даремно.

Настає дванадцять годин. Іван заступає чергування й майже в цей же час до мого носа сягають пахощі рибного супу. Шумський не приходить. Ще одне розчарування. Іван, здається, не привів мені цигарок, бо інакше він би мені їх одразу передав.

Я зовсім не хочу цих жалюгідних помиїв — цього так званого супу. Ним треба примусово годувати тих панів, що десь маринують наші справи.

Тут з'являється Шумський. Він має пригнічений вигляд і коротко повідомляє:

— До цього часу нічого нема. Ніякого листа.

Він бовтає ложкою в мисці, але відразу ж відсуває її, поспішно викурює цигарку і знову бере свою книгу.

— Прокляття! Я не хочу дати спокою цим свиням. Підую знов туди.

Він пішов.

„Отже, ще день, — кажу я собі, — і навіть нема цигарок“. Підходжу до дверей і виглядаю через віконце. На тому місці коридору, що я саме можу бачити, зібрані для миття миски й тарілки з усіх трьох поверхів. Люди, що на їх обов'язку лежить виконання цієї роботи, — кримінальні в'язні, відрізняються від нас, політичних, арештантським одягом. Цей одяг — сірий мішок з синіми смугами.

Ледве вони пішли, як я помічаю, що Іван іде до наших дверей. Я відступаю на крок, бо чекаю, що Іван відчинить

віконце. Дійсно, за мить Іван просуває через віконце свою голову. Він хитро всміхається й питає:

— Сірники є?

Я дістаю сірники з свого таємного кутка. Голова зникає, являється рука Івана з коробкою цигарок. Він виймає одну з них і запрошує мене закурити. Зверху впоперек спідніх рядів лежить папіроса. Я, звичайно, трохи здивований цією процедурою й беру верхню цигарку. Тоді він віддає мені всю коробку і швидко зачиняє віконце. Я згадую при цьому, що він навіть не прикурив.

Я хочу закурити, але раптом щось помічаю й відкидаю сірника геть. Обдивляюся цигарку і знаходжу, що гілзьо чимсь набита. Розриваю цигарку, знаходжу записку й одразу впізнаю руку Шури. Записка писана російською мовою.

„Чекаємо тебе з дня на день. Н. кожного дня гуляє біля в'язниці, щоб тебе прийняти. Щире вітання від усіх.

Знищи записку. Ш.“

Мене проймає бурхлива радість з негаданої звістки, з невимовних зусиль друзів. Радість з того, що мої здогади правильні, і разом жаль до бідної Наді, що їй за жажливих морозів, які тепер стоять надворі, не легко щодня гуляти перед в'язницею. Але як потрапила записка до Івана?

Мені коштує деякого зусилля одразу розірвати цю записку й кинути маленькі клаптики у відро.

Знову відчиняється віконце, влітає друга коробка цигарок, і змить віконце вже знову зачинено. Ледве я встиг закурити цигарку, як з'являється Ліхтенауер і запрошує мене до „танцю з мітлою“.

Підчас вечері ввалюється Шумський, кидає у куток товсту книгу й майже викрикує:

— Отже, хлопче, — список тут. Завтра ми залишаємо ці хори.

Ми стискуємо один одному руки.

* * *

Тепер я знаю, що залишається перемогти останні години цього важкого періоду мого життя. Сьогодні я більше не почуваю нетерпіння й нервовості. Сьогодні я маю повну впевненість, що „щасливий кінець“ близько, і за декілька годин в моєму житті розпочнеться нова доба.

Тепер я сміюся з того, що мені вчора й позавчора видавалося труднощами. Тепер нема ніяких труднощів, що їх не можна було б легко перемогти. Воля близько. Я почуваю, що ця воля, можливість рухатися серед людей, бути в житті діяльним розвине усі мої сили, що були невикористані підчас цих важких тижнів. Я знову зможу боротись за ту справу

мільйонів людей, що я її зробив своєю. І тепер я буду боритись рішучіше й упертіше, ніж колись. Тому що за ці дні я більше, ніж коли, наочно переконався в необхідності цієї боротьби. Ми виступимо проти білої реакції, що знищує кращих людей, катуює у в'язницях сотні й тисячі наших товаришів. Ми мобілізуємо маси і ще побачимо, хто з нас буде сміятися останнім.

Реакція лютує чим далі більше. Ми зуміємо організуватись проти неї. Ми підемо переможно вперед.

Безумовно, треба будь-яким способом звільнити Ліхтенауера. Ця людина — борець. Кілька днів тому Шумський розповідав мені, що Ліхтенауер у найважчих умовах за казково короткий термін збудував два зразкові панцерники і успішно командував одним з них. І Ліхтенауер ще буде будувати панцерники. Ми будемо протиставляти конструкції Ліхтенауера „конструктивній“ політиці білогвардійців, і коли наші конструкції відкриють вогонь, то ми побачимо, що станеться з гаслом: втопити революцію в крові.

Але з в'язниці треба звільнити не тільки Ліхтенауера. Тут сидить ще багато наших товаришів, багато з них революціонерів, що творили найвеличнішу з усіх революцій світу, ті, що вчили нас бути революційними борцями. І крім нас трьох, тут сидить ще триста сорок шість інтернаціоналістів, що можуть ще багато чого зробити.

Я бачу перед собою велике неосяжне поле діяльності. Я відчуваю, як моє життя здобуває нову вартість і як це життя вирує в мені. Я оцінюю позитивний бік мого ув'язнення: я навчився цінити ті речі, яким ми в звичайному житті не приділяємо уваги, які ми не помічаємо, так само, як і дихання. Раніш за все воля. Але не та сумнівна „максимальна“ воля, що дозволяє вести затишне, спокійне життя, а мінімальна воля борця, яку я мушу використати для завоювання дійсної волі для всіх трудящих.

І нарешті, треба буде врегулювати мої відносини з Шу-рою. За час нашого спільного життя наші відносини були досить недоречні, безглузді, наче в закоханої буржуазної парочки. У нашій спільній роботі було стільки справжнього товаришування, такий тісний зв'язок у діях і думках, що й робота нам не давалася, коли ми мусили робити її окремо. Це навіть видавалося смішним. Коли у вільні години у нас виникала потреба бути один одному чимсь більше, ніж тільки товаришем у роботі, то ми потрапляли у ніякове становище. У всякому разі, наше почуття взаємної симпатії розвивалося досить болісним шляхом.

Кажуть, що революція розковує почуття, кидає людей навмання один до одного. Я не знаю, чи це стосується і тих людей, що у революції знайшли поле для своєї діяльності. З цим було, здається, так само, як і з жіночим рівноправ'ям.

Ті, що цю рівність своєю пролетарською свідомістю сприйняли як заклик до дій, швидко поринули в неосяжне море. Інші почували себе, як емансиповані дами: багато курили й переймали в своєму поводженні манери чоловіків. З цього дрібний буржуа робив висновок, що це є найважливіше в революції.

Поруч з Шурою в моїх думках Надя. Я її уявляю завжди разом з доктором. Немає сумніву, що вони в своїх відносинах пішли значно далі, ніж ми з Шурою. Але Надя завжди доводить докторові свою теорію нетривалості кохання. Цим вона його без потреби катує. Він їй надзвичайно відданий. Одного разу Надя висунула нову теорію, що є такі жінки, які кохають лише одного чоловіка, а інші — такі, що їхніх сердець вистачило б для тисячі. Ми сказали, що вона не має вигляду такої жінки. Тоді Надя демонстративно підійшла до мене, міцно мене поцілувала й поставила запитання, чи ми тепер віримо їй. На це почулося заперечення, що я не представляю тисячу чоловіків і що зовсім не так важко поцілувати старого доброго товариша. Все ж Надя не вважала себе переможеною і сказала, що це залежить від того, яке значення надає поцілункові той, хто цілує.

Ніхто не поставився серйозно до цього суб'єктивного пояснення. Але Надя, здавалось, цього не забула. Це вона при кожному випадку доводила мені своєю увагою й серйозною участю в усіх висловлених мною думках.

В той час мені бракувало справжньої уваги до цієї справи. Але після всього передуманого й пережитого тут, особливо після сліз Наді при відвідуванні мене, здавалось, що ці дрібниці набирають певного значення.

Отже? Отже в усякому разі треба зміцнити свої взаємини з Шурою, коли вона, звичайно, має такі ж самі наміри, — а в цьому я не сумніваюсь — тоді Надя вже знатиме, що їй треба робити. Я переконаний, що вона грає з вогнем, більше ніж сама того бажає, і що її теорія тисячі чоловіків є винаходом, щоб трохи помучити бідного доктора, щоб мати можливість пізніше його винагороджувати за це. Її прагнення до пригод можна використати для успішної нелегальної роботи. Ця робота кінець-кінцем є для нас головне. Все інше, Шура також, мусить бути другорядним і не повинне відволікати від боротьби.

Час все минає, а Шумського ще немає. Звичайно, було б смішно повірити, що йому вдалося легко розбити канцелярську рутину. Список звільнюваних надійшов тільки вчора. Можливо, що Шумському доведеться ще провести маленьку боротьбу. Та я не можу собі уявити, що це може тривати ще один день, бо я всіма своїми почуттями й думками почую себе вже на волі.

Кінець-кінцем цей хлопець у коридорі мене нервує. Цей малядач, ця тюремна собака. За останні двадцять хвилин він

принаймні п'ять разів заглядав у віконце. Я хотів би, як школяр, показати йому язика або, як солдат, показати йому щось інше.

Я запалюю цигарку, хай він бачить, як я випускаю через ніздрі дим, або, коли він хоче, хай покладе мені руку на живіт — я йому покажу, як дим виходить крізь очі. Він мені нічого не може зробити, бо я сьогодні безумовно виходжу на волю. Це певно.

Тепер він якраз пішов уперед, щоб відчинити двері. Хтось заходить. Це певно Шумський. Ура, наближається ангел звільнення, з пенсне на обличчі й берлінським акцентом у вимові.

Це він, але він не має вигляду ангела звільнення. Щось зривається у мене, коли я питаю:

— Ну?

— Да, така справа, — каже Шумський і дивиться повз мене: — мене звільнили. Це визначає, що я виходжу на деякий час на волю.

— А я?

— Вас викреслили з списку, щодо вас є спеціальний наказ командування армії.

— Це не може бути, це непорозуміння!

— Я сам бачив наказ і чорним по білому ваше прізвище.

— Але зовсім неможливо! — я хапаюся за останню надію.

Тим часом Шумський поспішно загортає кілька своїх речей у папір. Він забирає своє мило, білизну, рушник. Я збентежено бачу, що він стоїть передо мною, вже готовий піти геть.

— Гей, любий друже, — каже він, підбадьорюючи і поплескуючи мене по плечах. — Це певно тільки відстрочення. У кожному разі можете сподіватись на мене. Я буду робити на волі все можливе, щоб вас вигягти. Звідси я йду прямо до канцелярії уряду Амурської області. Там я матиму можливість дещо зробити для вас.

Усе це проходить наполовину повз мої вуха. Я усвідомлюю це значно пізніш. Тепер я почуваю лише одне — трапилося щось нечуване.

Шумський вже у відчинених дверях вертається, підходить зовсім близько до мене й тихо каже:

— Я виходжу без копійки грошей. Чи не могли б ви позичити мені кілька карбованців?

Я механічно намагаю бумажник, знаходжу двадцять карбованців і віддаю їх йому.

Шумський міцно стискає мені руку.

— Отже голову вище і до швидкого побачення! Ми вас швидко звільнимо, будьте в цьому певні.

Двері зачиняються. Я лишаюся сам. Передо мною на столі лежить потухла цигарка.

Хай лежить...

З своєрідною стоїчною байдужістю я багато разів спостерігав, як моє мислення пристосовується до найглибшої безодні самітних переживань. Я почував, що з дня на день все більше скочуюся з гори, і часто сумнівався в тому, що я зможу зупинитись. Ще лише кілька днів тому я уявляв собі, що вже наче досягнуто найглибшого пункту сумних переживань. А тепер ці переживання ще більше поглибились, і їм не видно кінця.

Це здатність людської натури пристосовуватися,—іронізував я. Це приходить тоді, коли так звану „людську натуру“ розглядати в рамках буржуазних відносин і виміряти її міліметровою міркою. Пани, що цьому вчать, ніколи не сиділи за мурами як політичні в'язні, і взагалі революція для них — своєрідний масовий психоз.

Але, кінець-кінцем, яку вартість мають ці переживання і чим можуть вони бути корисними, коли я навіть зможу переконати всіх моїх товаришів в їх жахливості? Це нашу справу не посуне ні на крок уперед,—сказав я собі. І найгіршим була свідомість того, що ці переживання лишаться безкорисними.

Якраз з цими думками пов'язувалася самокритика, глузування з себе. Мое становище особливе,—сказав я собі, і його не можна рівняти до тисячі інших становищ з борцями революції. Я не робив важливої роботи ні на барикадах, ні при евакуації, а лише завдяки справжньому безумству потрапив у пастку, як молодий заєць. Крім того, я ще нічого не зробив з власної ініціативи, щоб якось звільнитися з пазурів реакції. Навпаки, своєю дурною поведінкою я допоміг цій реакції знищити спроби моїх товаришів, що робили все можливе для мого звільнення.

Це виявляє, що далеко легше вважати себе за революційного борця, ніж бути ним в усіх вчинках. Це показує далі, що я ще не досить пройшов школу революційної боротьби, щоб знати, як триматися в таких пастках. Це мені може коштувати голови. І коли це навіть коштуватиме мені голови, то це не принесе ніякої користі рухові. Цим я покажу тільки приклад того, як не треба робити.

Тому я охрестив себе так: „товариш негативний приклад“.

Я намагався якнайменше думати за Шумського. Я не надавав ніякого значення його обіцянці допомогти моему звільненню. Я почував себе більше ніж колись прив'язаним до Ліхтенауера і одночасно ніяковів перед ним. На протязі трьох днів я відмовлявся від спільної роботи й почував головні болі; з волі я вже нічого більше не чекав. Я уявляв собі, що мої товариші, мабуть, поінформовані про невдачу з моїм звільненням.

Це припущення частково ствердилося на четвертий день. Разом із звичайними цигарками я одержав записку від Шури. В записці були лаконічні слова:

„Тебе зраджено. Чому ти мусив залишити свою одиночку?

Ш.“

На другому боці:

„Шукаємо інших шляхів і засобів. Щирий сердечний привіт.

Ш.“

Отже, мене зраджено. Це повідомлення не завдає радощів, хоч воно стверджує певні здогади. Питання тільки в тому, хто мене зрадив? Усе ж вказівка Шури на залишену камеру, отже на Шумського, надто значна, щоб поставити тут знак запитання. Завдяки якомусь випадкові Шура точно поінформована. Але хто її інформує? Її двоюрідний брат? А чи вірно він її інформує?

Добре. Припустімо, що Шумський мене зрадив. Які мав для цього причини? Звільнитись самому? Чи він, може, дійсно шпiон, і його діяльність як „рахівника населення в'язниці“ була лише зручною маскою для його шпiонської діяльності? Усе це, звичайно, цілком можливо. Але тоді що він зробив з моєю сотнею карбованців, за допомогою яких він хотів викупити на волю нас обох? Коли він звільнився завдяки своїй зраді, то йому не треба було нікого підкупати. Отже ці сто карбованців залишились в його кишені?

Нащо ж йому ще були потрібні гроші, коли він виходив на волю? І сто карбованців все ж таки чималенька сума. А коли він дійсно шпiон, то чому його випустили з в'язниці, де він може відігравати значнішу й важливішу роль, ніж десь на волі? Це ціла проблема.

Були дві особи, що з самого початку не викликали до себе великого довір'я. До цих людей я ніколи не відчував такого довір'я, як, наприклад, до Ліхтенауера, якому я цілком довіряв. Ці двоє були — Шумський і кузен Шури — білий офіцер. Правда, завдяки останньому мене викликано до комісії по звільненню, але я не думав, що він міг ще чимнебудь допомогти моєму звільненню. Я тепер з особливим значенням пригадую розмову, яку мав з Надею незадовго перед моїм арештом.

Ми обидва мали вр жіння, що він, власне, турбується лише тим, щоб захищати Шуру. Він іще тоді, одразу ж після своєї першої появи в нашому колі, подав думку, щоб ми розійшлися. Надя залишилась у Шури, а я й „доктор“ перейдемо до якогось іншого місця. На це ми не згоджувались. Першою проти цього була Шура, що й чути не хотіла про це. „Це буде пізніш,—казала вона,—спочатку треба забезпечити нас надійними документами“. Тоді знову виявилися

труднощі. Обіцяючи дуже швидко дістати документи для Надії й Шури, він додав, що це буде досить важко зробити для мене й доктора. Але Шура і тут не піддалася. Вона кінець-кінцем змусила свого кузена обіцяти, що він подбає про однакові документи для нас усіх.

Проте ми ще тоді на досвіді переконалися, що нас, інтернаціоналістів, більш ніж кого ненавидять представники реакції, і не чекали від цих людей поблажливого відношення. Об'єктивні обставини були досить несприятливі, щоб цей офіцер міг нас захищати. Крім того, він не справляв враження людини, переконаної в більшовицьких ідеях. Він був, як значно пізніше виявилось, правий соціаліст-революціонер.

Я й Надя переконались тоді, що все те, що він може зробити або зробить, власне буде тільки для Шури, що їй він видавався щиро відданим. Чи він зробить усе, що зможе, це було питанням, на яке ми скоріше відповіли б — ні.

Отже, я мав перед собою другу, не менш заплутану проблему.

У цей час я відчув гостру потребу поговорити про це з кимнебудь. Я згадав за Ліхтенауера. Це була єдина людина, що на неї можна зв'язатись.

Але чи не зроблю я цим нової помилки, ще ближче зв'язавшись з Ліхтенауером. Мене зовсім недаремно застерігали з волі проти таких зближень. І в сьогоднішній записці стоїть, що вони будуть шукати нових шляхів для мого звільнення. Чи не було б кращим у цих обставинах самотньо й терпеливо чекати в своїй камері, не обмінюючись ні з ким жодним словом?

Ні! — вирішив я. Пройшов час терпеливого чекання. Надії і чекання багатьох роблять дурнями. Треба щось починати звідси. Коли ці троє на волі шукають шляхів, то я мушу те саме робити тут. Для цього я раніш за все повинен мати надійних спільників. Першим мусить бути Ліхтенауер.

* * *

Другого дня після обіду, коли Іван заступив на своє чергування, Ліхтенауер уперто приходить знову, щоб запросити мене на „водяну пантоміму з дресированою мавпою“. Цього разу я згоден, і ми йдемо на роботу.

— Того, що ти залишишся у цьому льосі, а Шумський звільниться — я собі не уявляю, — каже Ліхтенауер дорогою.

— Я тим більше, — кидаю я.

— Мені здається, що ти мав більше шансів на звільнення.

— Мені теж так здавалося. Але можливо, що ми обманюємося.

— Або нас уже обманули.

Через мить він каже:

— Знаєш що? Нам треба ґрунтовно висловитися один перед одним, що ти скажеш на це?

— Я згоден.

— Тоді я маю таку пропозицію. Я умовлю Івана, щоб він пустив тебе звідси на годину до моєї камери. Інакше неможливо.

Сказано — зроблено. Іван вважає, що це ризиковано, але коли комунебудь спаде на думку перевіряти камери, то можна буде знайти якусь відмовку. Звичайно ж ми мали лише дві перевірки — одну вранці, другу ввечері — о восьмій годині, перед сном.

Після прибирання Іван зачинив нас у камері Ліхтенауера.

Ледве увійшовши до камери Ліхтенауера, я здивувався з того, як він влаштувався по-хатньому. Тут лежать запаси одєжі, світери, білизна, харчові продукти, навіть фотографія жінки, що має, без сумніву, чарівну зовнішність, стоїть на столі.

Ми сідаємо, і Ліхтенауер одразу починає:

— Я спочатку розповім тобі, що я за птиця.

Я киваю, і він продовжує:

— Мій батько був звичайним робітником і загинув він під час заводської катастрофи, саме того року, коли я закінчив так звану „народну школу“. Рік по тім моя мати вийшла заміж за службовця, який поклав собі в голову зробити з мене інженера. І я ним майже став — цебто мені сьогодні бракує тільки диплому. Коли б ми жили за так званого мирного часу, то я тепер був би інженером машинобудування, мав би хорошу посаду і був би в тих умовах, які властиві таким людям. Ти, мабуть, знаєш, що це визначає — жінка, діти, хатні друзі, кенар, улюблена оселя з хатнім мистецтвом, улюблені заняття, улюблені страви, хатні сцени, театральні абонементи, скороминучі сні у тихих сутінках і до цього, можливо, геморой або хронічний катар шлунку. Доля штовхнула мене в протилежний бік. Замість того, щоб будувати машини, я був змушений в ім'я так званої батьківщини і її величності, як майбутній офіцер резерву, вести підлеглих мені людей на всім відому бійню. Ця мерзота тривала кілька місяців, проте цього було досить на кілька років. Дальшим етапом був безкровний жах сибірського табору.

Ця огида вдєсятеро збільшилася в офіцерському бараці, де я перебував в оточенні пихуватих і досить дурних людей з породи кадрових офіцерів. Мене тягло до живих людей, до „народу“, до солдатів, що жили загнані в жалюгідні бараки. Кожний з них укритий пилом в'язниці, але кожний з них — це книга, що її можна читати. У кожному з них можна прочитати те, чого немає в другому. В кожному з них захована тисячу разів обманута, експлуатована й пригнічена людська натура. Усі ці люди, що були виснажені якимсь концен-

трованим насильством, вичерпані передчасно, тепер скидалися на кучу використаних машинних частин.

Ліхтенауер збудженим голосом розповідає далі. Він розгортає передо мною це повчальне, цікаве, повне життя оповідання, ходячи по камері й іноді проводячи правою рукою по своєму рудуватому волоссю. У лівій руці він тримає жевріючу цигарку, що іноді стає якоюсь дивною диригентською паличкою, коли треба підкреслити якийсь особливе місце в оповіданні. Його добродушні очі часто міняють свій вигляд. Його оповіданню не бракує іронічних, веселих і разом похмурих зворотів. Те, що він розповідає, так сильно нас обох цікавить, що ми швидко забуваємо власне мету нашої зустрічі.

Ув'язнення мало для Ліхтенауера принаймні добрий бік: він зрозумів зміст власного існування, навчився оцінювати свої можливості. Він боровся за таку мету життя, що мала більшу вартість, ніж упевненість у власному існуванні, ніж упорядковане життя.

Він, як і багато інших, що їх можна назвати кращою частиною інтелігенції, спочатку сліпо шукав „справжню людину“. Він шукав її там, де її звичайно не шукали представники офіцерства, а саме — серед солдатів. Це було нелегкою спробою. Це було значно важче, ніж будувати всілякі складні машини, бо коли будувеш машини, то маєш наперед точні плани, формули.

Тут нічого цього не було. Не легко було визначити тих людей, що їх шукав Ліхтенауер. В його уяві не було зовнішніх рис, які б визначали цих людей. Тут було лише чуттєве сприймання, конгломерат більш або менш неясних відчущень, непевних уявлень, що з зусиллям виступали з туману здогадок. Кінець - кінцем виявлявся смішний бік справи.

Ліхтенауер досяг саме того пункту, коли йому видалося, що він власне шукав не якусь реальну людину, а скоріше виразне втілення власних прагнень. Ці прагнення Ліхтенауер відчував ще вдома. Вони непокоїли його, але швидко безслідно зникали.

Це шукання людини в солдатських бараках привело Ліхтенауера до... театральної діяльності. Це сталося так. Культурне життя табору залишало бажати кращого. З цим було навіть значно гірше, ніж з іжею й поновленням подраного солдатського обмундирування.

В офіцерському бараці, звичайно, всього було досить. Тоді серед солдатів знайшлися люди з ініціативою, що вирішили заснувати театр. Звичайно, це було легше подумати, ніж зробити. Коменданта табору — упертого деспота в маленькому масштабі — довелося довго умовляти, щоб він дав дозвіл.

Тоді виникла проблема репертуару. Під руками була велика кількість творів Гете, Лессінга, Шіллера та інших, але

їх виконання не можна було вимагати від таборних аматорів. Крім того, були труднощі з жіночими ролями. Коли, наприклад, піхотинець Бауер мів грати роль милої дівчини на сцені, то в ролі Клари або Мінни фон Барнгельм він видався б сумнівним. Отже з класиками було кепсько. Крім того, солдати табору не могли б відбити справжній геній великих людей німецької поезії.

Настав час бурхливої театральної діяльності для таборних поетів. Були використані колишні пригоди. Кожний, звичайно, з цього багато сміявся, і це було головне. Ліхтенауер відчував потребу поліпшити цей репертуар. Він згадав свої спроби в реальній гімназії і почав писати. Були написані ролі для кількох акторів, при чому бралось до уваги їхні здібності. П'єса мала соціальну тенденцію. Вона була одноразово і веселою, і сумною, і увінчувалася звільняючим кінцем. На репетиції витрачено багато сили. Прем'єра мала рішучий успіх. Ліхтенауера обрано на директора театру, і він був забезпечений на цілий рік заняттям.

Діяльність того року привела Ліхтенауера до негаладаного результату. Шукати „людяність“ він остаточно припинив, бо знайшов щось значно краще.

Це краще був марксизм. Як дійшов до нього Ліхтенауер підчас своєї театральної діяльності? Найпростішим у світі способом.

Одного разу з'явилася критика на поставу Ліхтенауера, вірніше, на ту „соціальну тенденцію“, що ця постава мала. Ця критика не була ворожою, скоріше прихильною, і при цьому вона навіть вважала, що постава має високий художній рівень. Ця критика походила від одного серйозного літнього чоловіка, робітника, що доти до всієї театральної діяльності в таборі ставився критично й неприхильно.

Між Ліхтенауером і цією людиною відбулася розмова, що перетворилася на захоплюючу дискусію, в якій взяли участь і інші. Ця дискусія була продовжена наступного дня і також не дійшла до кінця. Потрібно було третього, четвертого і п'ятого вечорів, щоб до чогось договоритись. Ця розмова штовхнула Ліхтенауера до навчання. Театр залишено й забуто. Знайдено щось значно більше, що не давало спокою й вимагало участі всієї людини. Ліхтенауер уперше зміг вивчати справжнє життя, те життя, „таємного народу“, що він його святами й неділями випадково спостерігав з пташиного льоту, живучи на батьківщині. Тут для нього вперше відкрився справжній зміст „голої дійсності“. Вузол розплутався, й разом з ним зникли фальшиві ідеали, ніколи не знайдена людяність, даремні прагнення, а пізнані тверді закони соціального руху.

Уперше став зрозумілим справжній зміст війни, жертви якої наповнювали табір.

Але справа не зупинилася на цьому. Було досліджено закономірність і рушійні сили цієї дійсності. За допомогою творів Маркса й Енгельса, що їх хтось проніс контрабандою в табір з міста, Ліхтенауер удруге вивчав світ. Такі поняття, як класова боротьба, класове суспільство, капітал, пролетаріат, буржуазія, що його раніш відштовхували, бо він їх надто часто чув, не розуміючи їх точного значення, набули тепер, підчас навчання, реального змісту.

Але це було не все. Вірніше, нове, що взяв Ліхтенауер, було не в спостерігаючому пізнанні соціального світу, а в революційному переконанні. Це мало велике значення для такої людини-борця, якою був Ліхтенауер. Від того часу він більше не повертався до старих універсальних уявлень.

Він більше не споглядав, а прагнув взяти участь у боротьбі.

Свого часу його досвід життя увінчався формулою „життя є боротьба“. Тепер ця формула була залишена як занадто загальна. На її місце прийшла свідомість, що необхідна участь у класовій боротьбі на боці пригноблених і експлуатованих, на боці пролетаріату.

Тоді трапилося те, що російський народ, якому досить набридли війна, голод і страждання, послав к чорту царя і його систему. Це було в лютому 1917 року, півтора роки тому. Звістка про цю подію захопила не тільки солдатів у таборі полонених, навіть фельдфебелі й офіцери були тимчасово цим захоплені. Бо ця революція визначала нарешті мир. Як зможе країна, в якій все шумує й вирує, вести далі війну? Так думали в офіцерському таборі та у „вищих колах“ солдатських бараків. „Простий народ“ був тєї думки, що нарешті здійсниться палке бажання й буде покінчено з мерзотою табору. Все ж натхнення, що охопило людей після лютевої революції, мало інші, глибокі причини, які визначали діяльність мас. „Природній пошані“ перед чинами швидко прийшов кінець, і вона зникла разом з останніми рештками патріотизму. Таборний „народ“ підвівся з свого кутка, бо він також був захоплений — захоплений волею.

Перше розчарування не примусило на себе довго чекати, і воно змусило багатьох повісити голови. Цим першим розчаруванням було гасло Керенського: війна до переможного кінця. Далі настали репресії проти полонених. Вузечка, що послабла в перший після революції місяць, була знову дуже туго натягнута. З харчуванням стало гірше, ніж колись. Незабаром місцеві крамарі перестали продавати нам харчі. Але газети — російські газети, що їх тепер досконально вивчали у таборі, — приносили надію і втіху. Звичайно, здебільшого вони не мали цього наміру. Така газета, як, наприклад, „Речь“, не мала в собі жодного дружнього слова для полонених, якраз навпаки. Також вороже ця газета (й інші подібні, дозво-

лені цензурою в таборі) ставилася до партії більшовиків і Леніна.

А це були імена, що в післялютневий період збудили весь табір. Що більшовики були найближчі люди, це було ясно. Лише той факт, що вони проти війни, надав їм у таборі нечуваної популярності. За цим ще стояла велика програма більшовиків, програма усунення класів, що породили війну,—поміщиків і капіталістів,—і встановлення робітничо-селянської влади. Увесь табір жив думкою про революцію. Це наче відчувалося в повітрі. Це можна було почути в бараках. Частина табору почувала, що для неї буде кращою революція, ніж тільки мир. До цієї частини, що складала абсолютну більшість табору, належав також і Ліхтенауер.

Після братання з російськими солдатами, після Жовтневої революції, Брестського миру табір вже не можна було впізнати. Сіра маса військовополонених, що займалась дрібними сварками і дбала про задоволення потреб шлунку, перетворилася на з'єднану масу, що знову брала активну участь у житті й прагнула це життя по-новому змінити. Ліхтенауер почував, як у ньому росте нечувана енергія. Він також почував, що школа останніх місяців дала йому певне цільове настановлення, яке вимагало від нього прикладення всіх сил.

— Тоді настали дні, тижні й місяці, коли я постійно почував себе у стані найвищого напруження і збудження.

Нарешті, Жовтнева революція дала військовополоненим волю, навіть більше — вона дала їм право політично організовуватись. Почалось бурхливе диференціювання в таборі. Табірний комітет полонених, що був під впливом більшовиків, взяв на себе керування табором. А самий табір розколовся на три головні частини. Трудяща більшість пішла до більшовиків, „найрадикальніші“ люди з дрібної буржуазії пішли до анархістів, а зовсім незначна кількість табірної інтелігенції залишалася безпартійною, або нейтральною. До цієї „нейтральної“ частини належав і офіцерський табір, проте його нейтральність полягала у спритно провадженій політиці залякування „нижніх чинів“.

У наслідок повної диференціації табору в середині його виникла гостра боротьба. Анархісти сперечалися з більшовиками в питаннях держави, характеру й можливості світової революції. Пасивні слухачі були схильні думати, що це чисто академічні суперечки. Нейтральні знову хотіли доказати, що революція є лише небезпечний експеримент, жажливі наслідки якого стануть незабаром відчутні. Ці залякування офіцерів мали деякий вплив.

Значно більша й вирішальна частина табору була з тих, що пристали до більшовиків і агітували за світову революцію в усьому світі за прикладом Росії. І ця частина почала збирати всі свої сили для цієї мети. Швидко виявилось, що

серед інтернаціоналістів також не всі однієї думки про шляхи й засоби проведення революції. Знову вник диспут...

Тоді трапилися історичні події. Оброєні до зубів чехо-словаки, що були „на шляху до батьківщини“ й тримали цей шлях через Владивосток, у багатьох містах Сибіру й Росії спровокували Червону гвардію на криваві сутички. У спілці з контрреволюційними козацькими полками вони знищили радянську владу в Омську й Самарі.

Ліхтенауер розповідає збуджено далі.

— Це трапилося у нас під носом і було для нас подвійним викликом. Ми його всі відчували. Для більшості з нас справа була вирішена: вступити в Червону гвардію. Мотивами вступу для однієї частини інтернаціоналістів була необхідність захисту й зміцнення революції в Росії, як передумови революції на Заході. Друга частина почувала необхідною лише боротьбу проти чехо-словаків і проти всіх, що стануть на шляху нашого повернення до так званої „батьківщини“. Це було початком — і це було потужним рухом усупереч різноманітності класових цілей.

— Пізніше ми зрозуміли один одного, — кидаю я, — пізніше справжнє інтернаціональне розуміння перемогло прищеплене націоналістичне.

— Перемогло після суворой боротьби. Отже, що я робив? Я гордий і буду гордий до мого останнього подиху тим, що я разом з моїми табірними товаришами був одним з перших, що пристали до руху. Ми організували інтернаціональний багальйон і одразу ж пішли на фронт проти чеських найманих солдатів. Тут починається сумний, але повчальний розділ нашої історії. Ти знаєш, як мало ми були дисципліновані, як певні деморалізовані і деморалізуючі елементи намагалися опанувати наш рух і подекуди це їм удалося. Ти також знаєш, яку перевагу мали над ними чехи, що були в сто разів краще за нас озброєні і вміли використовувати наші слабкі сторони. Ти також знаєш, як нам довелося за короткий час здати всі міста від Красноярська до Іркутська і який деморалізуючий вплив це мало на наші вборі ряди,

— Так, це було важке переживання.

— Це привидило до розпаду. Для мене особисто це було особливо трагічно. Перебуваючи весь час на фронті й командуючи військовою частиною, я відчував себе міцно в сідлі. Коли ми одного разу відступали знову, мене раптом осяяло так зване „натхнення“: я збагнув, у чому наша найбільша слабкість. Наша слабкість була в тому, що чехи мали в своїй боротьбі проти нас щось таке, про що ми й не думали, — бойову одиницю, яка мала величезне значення в боротьбі, що велася вздовж залізниці, а саме — панцерник.

— Так, цим вони нам здорово дошкуляли.

— Це було їхньою найсильнішою стороною. І це також

було моєю військовою спеціальністю. Одразу ж після того, як у мене з'явилася ця ідея, я доповів командуванню фронту і одержав наказ: одразу ж за всяку ціну збудувати панцерник. З цією метою мене вирядили до Чіти. Тут починається героїчний період моєї діяльності. За три тижні, при великих труднощах, але при підтримці, постійному натхненні й мужності російських робітників і купки наших людей, що були в моєму розпорядженні, ми закінчили справу. На нашу роботу було варто подивитись. Панцерник був як легка іграшка в руках людини, що знала, як з ним поводитись. І разом з тим він був великою небезпекою для ворога. При іспиті ми не соромилися й добре обстріляли негідника. Було радісно бачити, як усе стікало з нього, наче панцерник був гусем, а снаряди — водою. Так...

Тут відчиняється віконце, і Іван заглядає всередину. Він каже, що швидко буде вечір і вже наче час, щоб мені йти до своєї камери.

Ми дуже здивовані, що так швидко проминув час. Але я мушу йти. Ліхтенауер каже:

— Така дурість, я більше ніж годину досаджав тобі й не сказав жодного путнього слова.

— Навпаки, — кажу я, підводячись, — усе це було дуже цікаве. Я тобі дуже вдячний.

Ми умовляємося: при наступній можливості — хоч би й завтра — продовжити наше засідання.

З важким почуттям я вертаюся в свою камеру.

Знову насамоті.

* * *

Знову проминули три дні, що не принесли з собою ніякої зміни. Я одержав з волі пакет, що знову складався з різних гарних речей. Але цього разу цей пакет збуджував скоріш сумні, ніж радісні думки.

Знову з'явилися різні надії, що вважалися вже зовсім марними. Кілька разів я спіймав себе на думках, що список комісії по звільненню, можливо з запізненням, але все ж сприятиме моєму звільненню. Два або три рази я відчув розчарування з того, що за Шумського не було нічого чути. Я всіма своїми силами намагався перемогти це хвилювання, не припускати його. Але це не мало успіху.

Хвилювало те, що з волі не було жодної звістки. Учора, коли чергував Іван, я подивився запитливо на нього. Він зрозумів і сказав, що для мене немає нічого.

І тому досить-важко знаходити новий шлях.

Я провів з Ліхтенауером ще дві години. Він розповів мені до кінця свою біографію. Тепер я знаю, що трапилося з його обома панцерниками. Першій довелося вдатися в полон без єдиного пострілу й пошкодження. Ліхтенауер каже,

що це була одверта зрада. Пізніше виявилось, що це було справою одного колишнього російського офіцера. Збудували поспішно другий танцерник, можливо, навіть кращий за перший. Цього разу Ліхтенауер сам набрав команду танцерника й сам ним командував. Усе йшло добре, але коли в першому бою з чехами танцерник зазнав важких втрат, виявилось, що вся справа заплізилася, бо почався відступ по всьому фронту. Тепер було вже неможливо врятувати становище. Зі сходу насувалася армія інтервентів, в їх руках була Східнокитайська залізниця, а з Манчжурії насувалися білогвардійці. Але цього разу було вирішено не здавати їм танцерника. Коли становище стало безнадійним, Ліхтенауер за допомогою своїх товаришів висадив його в повітря.

Учора ми обмірковували, що ми спроможні зробити власними силами для нашого звільнення. При цьому виявилось, що Ліхтенауер, всупереч особливому слідству, яке над ним провадитися, все ж упевнено сподівається бути звільненим. Його дружина, казав він мені, розгорнула велику діяльність на волі. Вона дійсно невтомна в своїх прагненнях і вже добилася від начальника штабу прихильного ставлення до справи Ліхтенауера. Звичайно, значну роль відіграли гроші. Подруге, Ліхтенауер все ще дотримується тієї думки, що кінець-кінцем всіх інтернаціоналістів звільнять, тобто загонять в якийсь табір для полонених.

Я не знаю, чи цей оптимізм має якісь підстави щодо всіх інтернаціоналістів, і кажу йому свою думку. Він на це каже, що кінець-кінцем ми всі військовополонені і кожна влада повинна поводитися з нами на підставі міжнародних законів. Далі, продовжував він, вони не можуть усіх нас розстріляти, для цього нас забагато. Отже лишається одне: загнати нас в якийсь табір з суворим режимом і тримати там до миру на західному фронті, що має незабаром настати.

У нашій вчорашній розмові ми не дійшли до чогось іншого. Наш час знову проминув. Але я не можу утриматися від думки, що оптимізм Ліхтенауера досить примітивний, навний і не відповідає його стиглому мисленню. Тут щось неладне, і я боюся, що Ліхтенауер сам себе обдурює. Або можливо, що він хоче підбадьорити мене. Але я ніколи в його присугності не був настільки сумним, щоб викликати необхідність цього.

Чим пильніше я досліджував справу Ліхтенауера, тим сумнівішою вона мені видавалася. Від нього самого я знав, що слідча комісія, яка вже кілька разів його допитувала, знає майже всю його діяльність як інтернаціоналіста. Він був видатною постаттю, і зрадники та шпіони подбали, щоб комісія мала багато матеріалу про нього. Усе, що Ліхтенауер міг зробити на допитах,—це пом'якшувати або відхиляти ті або інші обвинувачення. Погане становище... Для нього ли-

шаються тільки дві можливості порятунку: або за допомогою дружини, або за своєю власною.

* * *

Ми знову сидимо в камері Ліхтенауера. Іван дістав навіть гарячого чаю, що якнайкраще пасує до тих речей, які Ліхтенауер одержав сьогодні з волі.

Я знову порушую питання про організацію спроби звільнення, і ми обговорюємо це з усіх боків. Жоден з нас не має певного плану, і ми шукаємо його. На думку приходить або план спритної втечі, або план організації могутнього повстання. В обох випадках нам потрібні спільники. І в обох випадках ми повинні бути добре ознайомлені з топографією в'язниці. Ми вирішаємо, що насамперед найважливіша річ — залучити відповідних спільників.

Поперше, нашим спільником міг би бути Іван. Другого наглядача можна не рахувати, це — тюремний пес. Отже, лишається Іван. У мене виникає питання: чи має Іван постійний зв'язок з моїми товаришами? Він одержує ті записки, що приносить мені. Чи знає він, де вони живуть, і чи зможе передати їм якесь повідомлення від мене?

Відповідь на це питання має надзвичайне значення для наших планів. Коли нам вдасться встановити за допомогою Івана постійний зв'язок з товаришами на волі, тоді ми зможемо розраховувати на їхню енергійну підтримку.

Ми вирішили спитати в Івана про його відносини з нашими людьми.

Далі, хто може бути нашими спільниками у в'язниці? Ліхтенауер знає, що на третьому й четвертому поверхах у відділі одиночок сидять п'ять-шість наших товаришів-інтернаціоналістів. Крім того, там є двадцять-тридцять російських товаришів, яких Ліхтенауер знає поверхово. Я також знаю деяких звідти, але, на жаль, також поверхово.

Коли ми вирішимо організувати повстання, треба буде насамперед вступити в зв'язок із знайомими товаришами. Ми одразу ж розуміємо трудність цього завдання. Тут потрібна була б така людина, як Шумський, що то чо знав, де хто сидить, і мав можливість вільно ходити по всій в'язниці. Але коли б Шумський і був зараз тут, ми б не довірили йому цього. Залишається Іван, який повинен для цього встановити зв'язок з наглядачем верхніх поверхів. При цьому ми сподіваємося, що наглядачі верхніх поверхів більш приступні, ніж ті, що чергують з Іваном. Ліхтенауер пропонує ще другий варіант: встановити зв'язок через карних злочинців, що розподіляють їжу. Сумнівно тільки, чи можна цілком довіряти цим типам. Ліхтенауер вважає, що за гроші їх можна було б підкупити, а про наші наміри їм не треба нічого знати. Їхнім завданням було б тільки передавати письмові

повідомлення німецькою мовою. Тут нас несподівано вражає нагадування Івана про те, що вже час розходитись. Не залишається нічого іншого, як знову припинити спільне обмірковування, і сподіватись на майбутню зустріч. Я умовляюсь про це з Ліхтенауером.

Дорогою до своєї камери я маю почуття боязні. Час минає, а ми все ще не переходимо до рішучих дій.

Прийшовши в камеру, я згадую своє завдання поговорити з Іваном. Треба поспішати, бо швидко принесуть суп і заступити новий наглядач.

Я кличу його до дверей. Він відчиняє віконце, і я пошепки питаю його, чи він знає, де живуть мої люди. Він не знає. Я здивовано питаю, яким же способом він одержав тоді для мене ці цигарки. Йому принесли додому в його відсутність. Я питаю ще, чи не міг би він передати їм від мене такого ж сорту цигарку? Він киває, потім зачиняє віконце, бо хтось стукає у головні двері. Це вечеря.

* * *

Перед обідом я думаю багато про що. Я помічаю, як з кожним днем стаю нервовіший і неспокійніший. Причина не в самотності, що пригнічує мене, бо тепер я вже не такий самотній, як у перші дні мого ув'язнення. Щоденні спільні години з Ліхтенауером, наші розмови й плани мають велику вагу.

Але неспокій зростає з причини цілком певної. Дні минають, а вирішного нема. Що діється на волі? Нам, відрізанним від усього світу, здається, що взагалі все в світі стоїть на місці, що історія зупинилася. І одного прекрасного дня тебе вражає наче удар грому. Ти раптом узнаєш, що весь час самообманювався, не маючи можливості стежити за подіями життя, і ти здивований, що все має інший вигляд, ніж той, що склався в твоїй уяві.

Це було так, коли Шумський розповів про те, що відбувалося на волі.

Шумський тоді висловив здогадку, що „ліберальний стан“ в Амурській області буде замінено іншим, тобто реакція виявить усю свою лють. З того часу пройшло вже три тижні, і здається, що все залишилося по старому.

Але чи не є це також самообман? Чи я знав, що відбувалося за цей час на волі? Ні, я не знав цього. Це й було причиною неспокою.

Крім того, нема жодного слова від товаришів. Що трапилося? Чи їх викрили? Чи вони втекли? Але це не може бути, бо ще кілька днів тому я одержав від них пакет. Залишається одне: їм важко знайти „другий шлях“ для мого звільнення.

Коротше кажучи, здається, що не лишається нічого іншого, як розпочати спритну роботу звідси. Я мушу ще сьогодні, разом з Ліхтенауером, прийти в цьому питанні до конкретних вирішень. Однаково — чи втеча, чи повстання — щось мусить бути. Час не стоїть на місці. Кожний в'язень, здається, переповнений удаваним спокоєм в'язниці. Він почуває лише самотний, монотонний світ в'язниці, що тисне на нього, і він забуває при цьому, що дійсний світ поза в'язницею вирує і швидко рухається.

Усе це знову пропливає в моїй голові, коли я стою біля відчиненого віконця і вглядаюся в коридор. Скоро має прийти вечір і разом з нею Іван.

Раптом мою увагу притягає дивна сцена. Я помічаю, як двоє солдатів з примкнутими багнетами приводять одного в'язня. Я його добре знаю: його камера якраз проти моєї. Сьогодні він виглядає дуже розгубленим.

Наглядач відкриває його камеру і впускає його туди. Солдати, рушають і двері зачиняються. Потім приходять старший наглядач і стирає з дверей камери написане крейдою прізвище.

— Що буде далі? — думаю я.

Але нічого не трапляється. Старший наглядач зникає, і все має знову такий же вигляд, наче нічого не трапилось. Все ж я ще деякий час пильно вдивляюся, чекаючи, що тепер на дверях напишуть інше прізвище. Що мусить означати ця камера, без прізвища людини, яка сидить там?

Камера залишається без прізвища. Схвильований цією загадкою, я ходжу по камері, п'ять-шість разів виглядаю в коридор. Усе залишається по-старому.

Ця таємниця катує мене. Я хочу знати, що ховається за цим, хочу знати, що це означає. Бо це ж повинно щось означати.

„Двоє солдатів з примкнутими багнетами“, — ворухиться в моїй голові. Можливо, що цю людину привели з вулиці. Чи він зробив спробу втекти? Але я ж бачив його ще сьогодні при вмиванні. Отже його певно забрали перед обідом, і я цього не помітив. Коли б він втік сьогодні, то це не пройшло б так спокійно. Куди ж його вели? І чому стерли його прізвище після того, як його привели назад?

Сто чортів, тут щось є! Хто ця людина? Яке її прізвище? Я швидко пригадую — Любімов. Наче я десь чув це прізвище. Ага, я знаю де, я бачив його в списку, який мені показував Шумський.

Мені стає неприємно на душі. Тут дві загадки, і, здається, обидві не мають нічого доброго. Ці загадки: прізвище у списку й людина в камері напроти моєї. Прокляття, чому я змушений безпорадно сидіти в цій пастці?!

Але спокійніше, холоднокровніше... Ще нічого невідомо,

ще немає ніяких підстав для нервової полохливості. Через кілька хвилин має прийти Іван, і тоді загадка з'ясується. Можливо, що це незначна справа. Лише терпіння... Так заспокоюю я себе.

„Це легко сказати“, — іронізую я далі.

Десять хвилин проминули наче фантастичні постаті якогось кошмару, а це мучить мене не менш. Тут не витримує ніяке терпіння.

Нарешті якесь рятувальне деренчання зовні. Принесли обід. Порятунком стає тарілка водянистих помиїв з різними покидьками. Той, хто приніс мені цей суп, сьогодні має комічний вигляд. Він ходить сьогодні наче на голках. У коридорі ще стоїть старий наглядяч. Мабуть, Іван запізнився сьогодні.

Цей суп також загадка: ніколи не знаєш, що можна в ньому знайти.

К чорту цю воду — суп виливається в помийницю. Знову приходить тьмяна постать у смугнастому одязі, бере посуд і приносить мені водянисту пшоняну кашу.

Добре, тепер я принаймні помітив, що прийшов Іван. Отже, ще кілька хвилин — і все з'ясується. „Наші шанси знову піднялись“ — радію я себе. Тепер спробуємо кашу.

Карний злочинець знову приходить за посудом і забирає його. Його хода стала наче трохи міцнішою. Скільки років має цей тип на горбові? Він принаймні знає це. Але ми нічого не знаємо.

Я, мабуть, глибоко помиляюсь, коли Іван не має сьогодні розгубленого вигляду. Однаково, зараз я буду знати причини його запізнення. І тепер, любий друже Ліхтенауер, черга за тим, щоб ти прийшов запросити мене до індійського танцю з мітлою. Але приходь скоріше. Перед нами стоять сьогодні великі завдання.

Він не змушує довго чекати на себе. Ось він вже перед дверима. Я уявляю, що він привітає зараз мене через віконце й скаже щось смішне.

Це він, але він не вітає мене, а лише каже:

— Швидко виходь сюди!

Двері відчиняються, і я виходжу. Ліхтенауер тримає наготові мітли. Ми йдемо на другий кінець коридору й починаємо. Це, звичайно, є порушенням правила. Ми повинні працювати окремо. Але Іван, здається, цього зовсім не помічає.

Одразу, як ми почали, Ліхтенауер каже:

— Знаєш, що трапилось?

— Ні. Розкажи.

— Слухай. Учора в місті з'явилися загони козаків Семєнова й чехо-словацькі частини. Сьогодні почав свою діяльність військовий суд. Декого вони вже засудили до розстрілу.

— Кого це? — питаю я і знаю це раніш, ніж Ліхтенауер вказує мені на камеру без імени. Ось у чому розгадка.

— Ну, а далі?

— Далі, ми спочатку побачимо, чи буде виконано вирок.

— На що ти сподіваєшся? — питаю я іронічно.

— Любимову після оголошення вироку сказали, що він може просити помилування. У цьому є ще одна можливість.

— А саме?

— Сахалін або ще кудись — довічно. Це можливо. Між іншим, Любимов не був найвизначнішим активістом.

— Треба сподіватись, що він врятується, — кажу я непевно.

Ми мовчки працюємо далі.

В голові обертається щось на зразок крил вітряка. Робота більш не йде. З'являється бажання залишитись насамоті й обмірковувати це.

Я питаю Ліхтенауера:

— Чи не здається тобі, що ми зараз маємо слухний час щось розпочати?

— Не хвилюй себе даремно. Ми, інтернаціоналісти, не підлягаємо військовому судові. Наші справи будуть розглянуті спеціальною комісією, що не має нічого спільного з військовим судом.

— Ти так гадаєш? А коли цю комісію змусять передати всі матеріали за інтернаціоналістів до військового суду?

— Цьому я не вірю. Побачиш, що я маю рацію, — каже Ліхтенауер заспокійливо.

Ця самовпевненість Ліхтенауера впливає майже переконливо на мене. Слова Ліхтенауера збуджують і наближають нові надії. Але в наступну мить знову з'являються неспокій, непевність і сумнів.

— Чи не краще щось розпочати? — питаю я.

— Ми про це ще сьогодні побалакаємо, — каже він спокійно й тихо.

Ледве ми встигли закінчити, як приходить Іван і каже, що на сьогодні досить. Він боїться якогось несподіваного відвідування. При цих словах я оглядаю пильно його. У мене таке враження, що він чимсь переляканий. З нашого засідання сьогодні нічого не вийде, і це досадно. Після того, як ми забрали сміття, ми мусимо йти до своїх камер.

* * *

Я не бачив, коли вони його забрали — мабуть, це було вночі. Ранком камера була порожня і її вимітав якийсь інший в'язень. Потім камеру зачинили, і тепер вона порожня.

Порожня в наслідок смерті революціонера...

Це був перший, — отже танець смерті розпочався.

Так звана „мученицька смерть“ з романтичного символу перетворилася на серйозну й важливу подію. У цьому не

було більше нічого таємничого. Дуже просто: людину забирають уночі і вбивають, як тварину.

Так було з героїчною смертю на фронті до того часу, коли слово смерть у перший раз набуло для мене реального змісту. Тепер я став багатший досвідом, але чи він корисний мені? Це ще питання.

Так, це ще питання.

Певним здається тільки одне,— що переносити усе це без можливості діяти так само важко, як переносити смерть товариша.

Реакція має тепер можливість не тільки вирвати кращих з наших лав, а перетворює нас на німе знаряддя своїх ідей. Ми безпорадні й мусимо терпіти все, що з нами роблять; ми паралізовані, ми проти волі з дійових осіб історії перетворилися на глядачів.

Це не вірно. Ще є шлях до дії, ще є в нас воля до цього. І ще сьогодні цей шлях мусить точно й певно визначитись.

* * *

„Кожний порятунок примушує чекати на себе. Головним зайняттям кожного в'язня є чекання, і це чекання є найбільшим стражданням. Час в'язня—це щоденні години, болісні хвилини, занурені у свідомість. Майже кожне розчарування в'язня пов'язане з відтяжкою часу“.

Ні, це зовсім недотепно записувати такого роду банальності. Краще нічого не робити... Дурниці, це також не вихід. Отже думати про щось. Про що? Так, про що? Зі мною робиться, як з п'яницею, що шукає точки опори.

К чорту! Тепер я в останній раз іду до віконця, щоб подивитися, чи прийшов вже нарешті Іван. Що це означає? Вже принаймні три години, а він ще не заступав на чергування. Чи, може, його призначили на іншу зміну? Це було б великим нещастям, бо тоді увірвався б мій зв'язок з Ліхтенауером. Після шести годин вечора нема ні прибирання, ні вмивання. Здається, наш план провалюється.

Яке безглуздя! І це має трапитися саме тепер. Нещастя ніколи не приходить само—каже прислів'я. Це, звичайно, дурниця, але це може стати нашою долею...

Він не приходить... Я вже, звичайно, десять разів порушив своє рішення не підходити до віконця.

Ні, я краще буду думати про щось розумне. Отже, була колись якась дівчина, її звали Шурою, і вона казала: „Коли ми переборемо важкі дні, коли перемога буде остаточно затверджена за нами, тоді я знайду час подумати про своє особисте життя і про свої почуття до одного відомого мені молодого чоловіка“.

І цей „молодий чоловік“ відповів: „Це, без сумніву, дуже

похвально, але чи не нагадує це аскетичну обітницю?“ На це дівчина відказала, що для революції треба також вміти бути аскетом. Молодий чоловік сказав, що аскетизм не завжди є корисний, а іноді якраз навпаки. Тут вмішується доктор. Він каже, що той, хто колись сидів кілька років у таборі для полонених, знає це. Він правий. Шура також права. Завжди треба зважати на конкретні обставини.

Надя розв'язала заплутане становище, сказавши: залишимо їх насамоті. Велика ріжниця, чи розмовляти вдвох, чи вчотирьох про особисті взаємини.

Надя була цілком права. Ми залишилися вдвох. У ці години Шура віддалася своєму почуттю...

Оце зветься думати про щось розумне.

Кохання, смерть, страждання,—які вони недоречні в цих обставинах. Але Шура, здається, зуміла перенести біль нашої розлуки. Я не хочу робити їй докорів. Коли я завтра потраплю до рук ката, то вона зможе перемогти й це страждання. Це добре і гірко разом. Але це повинно бути, інакше ми не підемо вперед...

Це було наче розумним кінцем розумного міркування. Але що робити далі з часом? Буду краще рахувати кроки до десяти тисяч.

* * *

Іван з'являється о шостій вечора разом з вечерею. Це розкриває таємницю: він тепер на вечірній зміні. Іван приніс мені цигарки й записку. У ній налісано:

„Обов'язково спробуй добитися надіслання на роботу. Ш.“

Після деякого обміркування мені здається, що я розумію зміст цієї записки. Піти на роботу—це значить вийти з в'язниці й працювати десь під охороною в місті. Мабуть, вихід, що мені пропонують товариші,—це втеча. Це видається простішим, ніж в дійсності. Я мушу покластися, що товариші подумали за цю справу. Варто рискнути хоч через це. Не вперше. Але тепер питання: як я попаду на роботу? Мені тепер потрібна допомога Ліхтенауера—він мусить це знати.

Тому, що я не можу його більше сьогодні бачити, залишається вступити у „поштовий зв'язок“ з ним. Сказано—зроблено. Я пишу записку й кличу Івана до вікна. Після того, як він впевнився, що навколо все на місці і не загрожує небезпека, він бере записку і відходить.

Тепер я чекаю й прислухаюся. Чую, як відчиняється віконце в камері, що через три ліворуч від моєї. Іван продовжує свої мандри в довж коридору. Я з інтересом поглядаю на порожню камеру, в якій ще вчора сиділа людина, а сьогодні її вже нема живої.

Те, що камера ще не зайнята, видається мені поганою ознакою. Хто далі?

Через деякий час Іван знову зупиняється біля камери Ліхтенауера, а через кілька секунд він вже біля моїх дверей. Вконець відчиняється, і я приймаю записку, та, крім того, печиво й деякі солодоші. Добрий хлопець цей Ліхтенауер,— він знову потурбувався про моє харчування. У записці стоїть: „Одиночників ніколи не надсилають на роботу. Але ти можеш звернутись до начальства в'язниці з проханням. Звичайно, сумнівно, що це дасть якінебудь корисні наслідки. Апеляція Любімова не мала успіху. Треба чекати на наступних. Добра новина: я сьогодні був на допиті, і мій слідчий повідомив мене, що на західному фронті укладено мир. Починаються мирні стосунки між державами Антанти й центральною владою. Це—промінь надії. З воєнного погляду, ми вже не знаходимось у ворожій країні.

Бувай здоров. Л.

Р. С. Я сказав Іванові, щоб він добився переводу на денну зміну“.

Для одного разу це було забагато подій. Одна хороша звістка Ліхтенауера врівноважує дві інші погані. Коли мирна угода й мирні стосунки на Заході стали дійсністю, тоді ми більше не є вже військовополонені й підлягаємо негайному звільненню. Білі не визнавали миру між Радянською Росією й Австрією та Німеччиною, але тепер вони змушені визнати фактом встановлення миру між центральною владою й державами Антанти. Ніякий біс не допоміг їм. Коли завтра почнеться відправка військовополонених із Сибіру, білі будуть змушені видати нас. Тут їм теж ніщо не допоможе. Отже, ми переживаємо зараз той момент, за який ми мріяли під час трьох років ув'язнення в таборі. Ця думка довгими роками переслідувала нас, як власна тінь. Не було жодного дня, коли ми не мріяли за мир, не було жодного листа з батьківщини, в якому б ми не шукали звістки про це. Ми змушували людей, які знали російську мову, перекладати кожную газету, в надії почути щось про близький мир. У листах з батьківщини від наших родичів і знайомих завжди мало місце ім'я „Тітки Фріди“. „Тітка Фріда“—це було створіння, не помічене й не знищене цензурою; вона була виразом тих надій, що їх мали всі, вражені війною.

І, нарешті, цей момент настав: „тітка Фріда“ з мрій перетворилася на дійсність. Це мусило кінець-кінцем стагись. Але не було радісного захоплення, палко бажаного й роками готованого весілля. Найкраще в житті військовополоненого—здійснення бажання про мир—не було вже радісним. Ми вже більше не були просто військовополоненими, ми стали іншими людьми, що прагнули до іншої мети. І тепер цей мир майже не мав для нас значення. Це є більш імовірним,

ніж припущення, що з нами не будуть поводитись як з військовополоненими.

Проте здається, що й Ліхтенауер, всупереч своему оптимізму, не чекає великого добра від цієї зміни в становищі на Заході. Його „промінь надії“ досить безпорадний. Не дивно. Його теорія помилювання провалилася, білі на прикладі Любімова показали нам, що вони тільки починають розправу. Ліхтенауер дуже своєчасно поставив важке питання: хто наступний?

Це є нашою найважливішою думкою. На Заході мир — це неймовірно і надто далеко. А тут почав свою дільність військовий суд. Це жахливо і неймовірно близько. Можливо, що Ліхтенауер ще сьогодні самовтішається. Він має ще свою теорію, за якою ми, інтернаціоналісти, є винятком. Я хотів би цьому з радістю вірити. Але, одверто кажучи, я схильний думати, що Ліхтенауер і сам у це не вірить. Це могла бути *fata morgana*, що він її викликав перед собою.

Але прохання треба обов'язково подати. Однаково, чи вийде щось із цього, чи ні — спробу треба зробити. Треба вигадати якісь поважні причини, щоб пояснити мою раптову потребу працювати.

* * *

Моя заява готова. Я написав її англійською мовою і своє прохання не мотивую. Я звичайно, не прохав, щоб мене послали кудись з в'язниці, бо це може викликати підозріння. Я просто прохав будьякої роботи, і при цьому, звичайно, використав випадок, щоб вказати на те, що мій арешт взагалі є непорозумінням.

Тепер, коли ця писанина закінчена і вже лежить передо мною на столі, я бачу, що зовсім даремно старався. З учорашнього дня світ не зупинився на місці й реакція також. На протилежному боці коридора сьогодні звільнено дві камери. Вони видаються величезними й жахливими пастками для мишей... Білі виявляють себе. Вони дають нашим коштом приклад „величності своєї славетної російської душі“.

Ця подія не може перешкодити мені подати заяву начальству в'язниці. Але я боюся, що вона не матиме ніяких наслідків.

Три пастки для людей одразу. І моя камера кожну мить може стати такою пасткою. Вони лише зітруть моє прізвище — і готово. Військовий суд є лише формальністю, що проіснує, мабуть, не більше кількох днів.

Що ж робити? Що починати?

Після обіду пастки повні. Троє чоловіків, троє „комісарів“. Дивно, де білі дістають таку велику кількість комісарів? Чи, може, вони мають власне виробництво? Не знаю, на жаль, як

звуть цих трьох, тому що вони приставлені з якогось верхнього поверху, від польового суду. Їхні камери безіменні.

Я відіслав своє прохання й приготував записку в місто. Я пояснив у ній теперішній стан і те, що одержання роботи в з'язку з новими умовами є майже безнадійна справа.

Іванові, здається, не пощастило потрапити на денну зміну. Може, це триватиме кілька днів? Але за ці кілька днів може багато чого статися. Завдає болю думка, що багато часу було прогаєно марно.

Ледве Іван о шостій вечора заступив на чергування, ледве закінчилася метушня з вечерею, як я вже тримав у руці записку від Ліхтенауера. Нова сумна звістка.

„Сьогодні я був на своєму останньому допиті. Мене всіляко змушували зізнатись у тому, що я з наказу німецького генерального штабу діяв як інтернаціоналіст. Ти собі легко можеш уявити, що це означає. Я, звичайно, висміяв їх та їхню брехню. Але я боюся, що це зовсім мало допомогло. Слідчий записав у протокол: відмовляється від зізнання, що мав зносини з німецьким генеральним штабом. Коли мені дали цю огидну писанину для підпису, я ще добавив до неї свій постскрипtum — „сміюся з безглузлого припущення“. Потім я спитав, що тепер мене чекає. Слідчий лише знизав плечима. Тоді я спитав певніш: військовий суд? Відповіді не було... Усе ж мені здається, що я маю всі шанси бути наступним.

Не сумуй, тобі нема чого боятись, ти ж ще жодного разу не був на допиті.

Можливо, що завтра або післязавтра ми знову зустрінемося в коридорі. Твій Л.

P. S. На волі, у місті також щось трапилось. Сьогодні Ані пише мені, що вона у своїх клопотаннях за моє звільнення наштотхнулася на великі перешкоди. Отже... можливо, я наступний?“

Ліхтенауер наступний? Ні, ця думка надто жахлива. Проти цього повстає у мене все. Це скоріше видається невдалим жартом Ліхтенауера. І крім того, це не пасує до його оптимістичних переконань. Чи, може, оптиміст Ліхтенауер за ніч перетворився на песиміста, бо його дотепні припущення виявилися неправильними? Це здається ще більше неправдоподібним. Але тут лежить документ — його лист.

Я знов уважно перечитую цей лист, рядок за рядком, зважуючи кожне слово. Ні, тут виключено будьякий жарт. Проте... ні, я мушу це одразу ж з'ясувати. Я швидко пишу записку:

„Чи ти збожеволів, чи сьогодні особливо схильний до жартів? Одрозумі, що власне трапилось“.

Іван трохи здивований, коли я прохаю від нього цієї послуги, але іде з запискою. Проходять довгі хвилини і, на-

решті, він повертається з відповіддю. Іван суворо наказує мені одразу ж знищити папірець і додає, що він сьогодні знову одержав суворі інструкції. Я питаю його, чи він зможе всупереч цьому передати мою записку товаришам у місті? Він каже — ні. Видно, що це завдає йому біль. Він каже, що їх тепер пильно трусять при вході й виході. Потім він обмірковує й каже: „Дай записку! Я маю потайне місце у черевиках“. Я, звичайно, віддаю йому записку, хоч і почуваю деяку непевність.

Відповідь Ліхтенауера коротка:

„Кожне моє сьогоднішнє слово має серйозний зміст. Такий вже утворився стан. Моя попередня оцінка становища виявилася неправильною. За це мені мабуть доведеться дорого заплатити. Але що буде, те й буде. Не хвилюйся і зроби для себе з мого випадку повчальні висновки. Твій Л.“

Так, це — дійсність. Ліхтенауер став песимістом. Це — безглуздя. Ще вчора він вірив у те, що наслідком миру на Заході буде наше звільнення, а сьогодні він залічує себе до наступних, тобто до кандидатів на смерть. Але це каже інтернаціоналіст, вільний від усяких ілюзій, що вичерпує пізнав справжній зміст подій. Отже, цю безглуздість можна дуже легко обгрунтувати.

Друге безглуздя: білогвардійці мають намір зробити нас агентами „німецького генерального штабу“. Ідея, звичайно, не нова. Крім того, досить безглуздо вважати, що пролетарська революція в Росії є наслідком праці агентів німецького імперіалізму. Але в даному разі це безглуздя має свій особливий зміст, свою юридичну логіку. Білі прагнуть вбити двох зайців, оголошуючи нас агентами німецького генерального штабу: поперше — вони можуть нас розглядати як шпівнів і негайно розстріляти, подруге — цим вони бажають довести правильність свого шахрайського твердження, що революція є наслідком діяльності німецького генерального штабу.

З цього виходить, що залічення до категорії „військово-полонених“ не принесе нам ніякої користі, навпаки — внаслідок утворення польового суду це може видати нас прямо в руки катові. На випадок, коли до нас поставляться як до інтернаціоналістів (що, звичайно, виключає поняття „військово-полонені“), тоді ми підпадаємо під категорію більшовиків, і кінець буде такий самий. Пастки придумані хитро, в кожному випадку ми не можемо їх минути.

Ліхтенауер усе це досконало обміркував, тому його песимізм є не що інше, як усвідомлення свого стану. Але його стан є також і наш. Тепер провалилося останнє припущення Ліхтенауера — про те, що військовий суд не має до нас відношення. Доказом є справа самого Ліхтенауера.

Кільце стягується. Де вихід, коли він де є?

Я б з великою охотою звільнився від цих болісних думок,

бо вже давно час спати, і Іван, що сьогодні має дуже неспокійний вигляд, вже двічі нагадував мені про це.

Намір, звичайно, хороший, але мені не вдається придушити свої думки. Я хотів би бути вкупі з Ліхтенауером, щоб разом пережити ці важкі години. Я ворухуся на своєму солом'яному ліжку, навіть світ у камері, до якого я наче вже звук, сьогодні мені знову заважає. Я хотів би, щоб було зовсім темно. Я знову відчуваю потребу подивитися через віконце у коридор, але Іван його сьогодні завбачливо зачинив.

Доля Ліхтенауера цікавить мене сьогодні більше, ніж будьщо інше в світі. Я живу сьогодні ним, його справа є моєю. Це не дивно. Він для мене не тільки єдиний і найдорожчий товариш у в'язниці. Його доля є поворотним пунктом, „символом“ для всіх інтернаціоналістів, що перебувають у в'язниці. Жахлива річ бути змушеним чекати на те, що станеться з найдорожчим другом, знаючи, що це стосується і до всіх нас.

Якесь шарудіння з коридору змушує мене прислухатись. Стукають у великі двері, і я чую, як Іван поспішає, щоб їх відчинити.

Потім чути тупотіння солдатських чобіт. Воно затихає десь поблизу моєї камери.

Я прислухаюся кожною клітиною свого тіла, мені не вистачає в грудях повітря.

Тепер відчиняють двері в камері, що проти моєї, потім відчиняють ще дві камери. Я чую, як чийсь міцний звучний голос кличе:

— Живіть здорові, товариші! Пам'ятайте за нас!

Потім другий виклик:

— Хай живе радянська влада!

Сильний удар, цинічна лайка, глухе падіння.

Потім я чую ще один голос:

— Переможе пролетарська революція! Хай ми ...

Повторюється те саме. Лайка й падіння. Стогін.

Згори (з другого й третього поверхів) чути багато голосів на відповідь.

— Прощайте, товариші! Ми поквитаємось за вас!

Перед моїми дверима чути прокльони, добірну лайку... Потім команда, солдатські чоботи рушать, чути, як тягнуть по підлозі тіла. Це тягнеться до вихідних дверей. Деренчить залізо. Потім це віддаляється. Двері знову замкнені.

Чути кроки Івана, і це велике полегшення для мене. Я отямлюся. Почуваю холодний піт на лобі й тихе тріпотіння всього тіла, наче трясє пропасниця. Але всередині все наче зібгано. Я помічаю, що сиджу, кидаюся на свій мішок і натягую на голову ковдру. Бачу перед своїми очима все те, що я тількищо чув. Зриваю з обличчя покривало і вдивляюся в двері.

Тихе шарудіння — і віконце відчиняється. Я злякано підскакую. Через чотирикутний отвір у дверях на мене дивиться біле, як крейда, покривлене обличчя Івана.

— Дай мені цигарку, — каже він беззвучно.

Я відшукую під солом'яним мішком коробку і подаю йому. Даю йому вогню й закурюю сам.

Іван робить кілька пожадливих затажок і видавлює:

— Ці собаки, ці звірі... Ні, краще десь голодувати, ніж бачити це.

* * *

Це була виснажлива безсонна ніч. Це було болісне чекання на перший ранковий промінь. Але коли він прийшов, це не принесло ніякого полегшення. „Ця єдина ніч, — казав я собі, — важить більше, ніж десять років важкого ув'язнення. І все це не більш, не менш, як вступ.

Але одне я знаю певно, що коли мені пощастить вийти на волю, то в моїй революційній свідомості більше не буде вагань. Тепер я одержав хрещення вогнем і цілком вистиг.

* * *

Сьогодні скріз спокій. Мирний настрій. Коридор має такий вигляд, наче вночі взагалі нічого не трапилося. Двоє в'язнів спокійно мують коридор. У камері також усе по-старому. Промінь сонця блукає по стіні, і в ньому поринає та дзижчить сонна муха. Знову виникає велика потреба читати. Чому нам не дозволено читати?

Але це не справжній спокій. За ним щось ховається. Я відчуваю, що цей спокій може в мить зникнути й може повторитися вчорашнє. Я ходжу по своїй камері, обережно переглядаючи свої думки й спогади. Стежка веде між двома безоднями. Будь уважним, щоб не звалитися вниз.

Та, кінець-кінцем, жах має великі очі. Власне, чого мені лякатись? Хто тут, крім Ліхтенауера, знає, що я інтернаціоналіст? Ніхто. А за нього я певний. Я був на допиті лише один раз, отже суд не має ніяких матеріалів про мене і тому не може ухвалити мені вироку. Скоріше мене звільнять. Те, що мене зрадили, як писали товариші з волі, ще не доводить, що мене залічено до інтернаціоналістів.

Я оживаю. День підтримує мене. Три камери по той бік порожні. Що ще потрібно білим? Цього не можна собі уявити.

Після обіду я одержую пакет. Це дуже своєчасно.

Пакет сильно пошкоджено, все ж я знаходжу багато цінних речей, але багато чого й бракує. Можливо, що загострення становища вплинуло також і на передачу пакетів. Але кінець-кінцем досить дивно і те, що ще взагалі пропускають передачі.

Іван з'являється о щостій і приносить цигарки. Мою за-

писку він проніс. Тепер я переконуюсь, що сьогодні мій „добрий день“, і навіть стаю трохи веселим. Я з охотою випиваю чай, що приніс Іван, і викурюю цигарку.

Потім відчиняється віконце, і Іван передає мені записку від Ліхтенауера. Я розгортаю її й читаю.

„Наші шанси, здається, піднялися знову. Я чув, наче місцевий уряд одержав наказ загнати нас усіх до концентраційного табору, а потім відправити до Владивостока, а з Владивостока додому. Коли це настане незабаром, то я теж буду врятований.

Ну й ніч була сьогодні. Чи тобі вдалося заснути? Мені — ні. Будемо сподіватися, що на цьому кінець, хоч ці три камери ще порожні. Ці троє були відомі товариші: один з Чіти, а двоє з Амурської області. Якщо нам колись пощастить вийти звідси, то ми вже виконаємо біблійський заповіт — око за око.

Бувай здоровий і веселий! Твій Л.“

Здається, що Ліхтенауер звільнився від свого песимістичного кошмару. Чутка не погана, коли вона походить з вірного джерела. Але бувший у бувальцях військовополонений знає вартість цих чуток. Можливо, що Ліхтенауер знову має потребу в самообмані. Ми всі знаємо і цю потребу. Все ж ми сподіваємось.

Іван відчиняє віконце і пропонує мені другу чашку чаю. Я беру її й даю йому дещо з свого пакета. Ми дякуємо один одному, й віконце знову зачиняється. Я пишу відповідь Ліхтенауеру. Я підтримую його надію на концентраційний табір і на відправку додому. Я навіть настоюю на тому, що ми всі без винятку вирвемося звідси.

Іван відносить записку. Тоді мені спадає на думку, що мій розрахунок знову невірний. Коли мене не залічено до інтернаціоналістів, то я не можу розраховувати на відправку як військовополонений додому. Так, це цілком ясно. Це погана думка.

Це показує лише одне — як я боюся смерті. Який я став боязкий. Треба мати силу протистояти цьому. Це було б найменш мужнім. Моему поведженню нема ніякого виправдання. Досить!

Раптом відскакують двері моєї камери, і в камеру штовхають якусь людину, що, як п'яна, робить кілька хитких кроків і падає на нари. В одну мить двері знову замкнені, і чийсь кроки віддаляються коридором.

На нарах лежить Шумський. Він в такому вигляді, що його важко впізнати: одягнений у подраний, брудний і вкритий кривавими плямами солдатський одяг. Солдатський картуз, що був кинутий йому вслід, лежить у кутку.

Я розгублено піднімаю його.

Шумський занурив своє обличчя в подушку, звідти чути

приглушений стогін. Його руки, закривавлені, на голові. Замість черевиків, на ньому пара зношених личаків. Я розгублено дивлюся на все це. Чому його так обробили? Що трапилося?

З запитанням на губах підходжу до нар. Ні, вирішую я, краще хай він спочатку спочине.

У віконце заглядає Іван, потім він знову ходить по коридору.

Знову минають болісні хвилини. Знову охоплює мене вчорашній настрій. Збудовані вчора повітряні палади надій сьогодні здаються жалюгідним розчаруванням, купую сміття.

Вже, мабуть, глибока ніч, а я все ще верухомо сиджу на стільці. Почуваю себе втомленим і трохи мерзну. Шумський заспокоївся і, здається, заснув. Куди тепер мені лягти?

Відчиняється віконце, й заглядає Іван. Він пошепки питає:

— Він спить?

— Думаю, що спить. Що трапилося? Як він попав сюди?

— Я не знаю, його привели чехи.

Тут Шумський підводиться одним рухом. Він дивиться, не розуміючи, навкруги, мацає свою голову, помічає свої закривавлені руки. Потім бачить нас своїми короткозорими очима й просить:

— Твардовський, Іван, дайте мені трохи води.

Іван зникає.

Я підходжу до нар. Шумський стискує мою руку й каже неясним голосом:

— Дорогий Твардовський, тепер я принаймні знову з вами. Коли б ви знали, що вони зі мною зробили, як вони знущалися з мене!

— Хто?

— Чехи, ця наволоч.

Іван простягає склянку води. Стати на ноги коштує Шумському великих зусиль. Спочатку він пожадливо п'є воду, потім намагається вмитись. Я допомагаю йому. Коли з його рук і обличчя змивається кров, виступають криваві плями, синці, рани й пошкодження.

Він справді жахливо побитий. Ледве вимившись, знову опускається на нари.

Іван звідкись приносить мішок з соломою, ковдру й подушку. Шумський прохає цигарку. Їсти він не хоче. Спочатку він закурює, потім заспокоюється і тоді розповідає про те, що трапилося з ним.

Він вже наче наполовину по-людському влаштувався. Працював перекладачем і статистиком у канцелярії Амурського уряду, коли в місті з'явилися чехи. Чехи мали спеціальне завдання допомогти білогвардійцям у їх розправі з інтернаціоналістами. Вони вирішили, що він також „прок'ятий мадяр“, і вимагали видати його. Начальник канцелярії, шеф Шумського, відмовив. Тоді десять озброєних солдатів забрали його сьогодні вранці з канцелярії, жахливо побили і зняли з нього

цивільний одяг. Потім його одягли в солдатське лахміття і десь замкнули, щоб „ліквідувати“ вночі. Лише завдяки енергійному втручання його шефа (старого знайомого), його доставили сюди, зрозуміло, не без повторного знущання. Тут, у в'язниці, він просив, щоб його примістили до старої камери. Тепер йому болить усе тіло, крім того, він тепер наполовину сліпий — ці мерзотники розбили його пенсне.

Іван знову підходить до дверей і каже, що незабаром прийде зміна. Ми мусимо лягти спати.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Тепер ми знову вдох і мусимо знову звикати один до одного. За ці дні ми обидва стали іншими, обставини, що нас оточують, також інші. Шумський сьогодні став ще загадковішим. Те, що він мені розповів при своїй сумній появі, мене не задовольнило. Я відчував, що тут або нема великої частки правди, або взагалі вся пригода має інший зміст, ніж той, що він мені розповів. Його діяльність в урядовій канцелярії також досить загадкова для мене. Коли я чомусь цілком вірю, то це лише історії, як з нього знущалися чехо-словаки, бо за це свідчить його вигляд. Крім того, свідком цих знущань був частково Іван.

Сьогодні я спитав у Шумського про те, що чути в місті. Він стверджує те, що я вже знаю від Ліхтенауера, а саме, що козаки Семьонові з'явилися в місті. Тут є досить сильний загін цих типів, надісланий як карна експедиція. Военний суд працює під керівництвом семьоновських офіцерів, а вирoki виконують козаки. Незалежність амурського уряду справді вже похована, є вражіння, що Колчак погодився з Семьоновим та надав йому волю дій в Амурській області. — „Це погана справа, — каже Шумський. — Я не знаю, що таке мусило б скоїтися щоб ми змогли живцем видобутися з цієї нори.

— Як справа з миром на Заході? — питаю я його.

— Це неначе правда, — відповідає він. — Здається, почалися мирні переговори, але нам через місцеві умови не буде з цього ніякої користі.

Правда, у Амурського уряду виринула була думка про концентрацію всіх полонених, однак відколи в місті з'явилися козаки й чехо-словаки, це стало найчистішою утопією. Про це нема що й не думати.

— А що японці? — питаю я.

— Вони влаштовуються, як вдома, і організували зразковий гарнізон за німецьким зразком. Японські солдати намагаються за допомогою шоколаду й цукерок завоювати популярність і довір'я серед юного населення міста. Утворюється вражіння, що вони одержують ці речі спеціально для цієї мети. При цьому вони захоплюють воєнну „здобич“. Робиться

це дуже просто: ті речі, що їм до вподоби, як наприклад; пароплави, магазини тощо,—оголошуються більшовицьким майном і загарбуються. Коротше кажучи, імперіалістичний розбій „рятівників Росії“ почався зовсім очевидно.

Мене цікавить далі, як виникло на західному фронті замирення і хто перший зробив пропозицію?

— Еге, чоловіче,—схоплюється Шумський,—хіба ви не знаєте, що в Німеччині й в Австрії вибухла революція?

Я зовсім остовпів. Ні, цього я не знав. Шумський з'ясовує, що саме революція була причиною миру, інакше вони певно билися б ще до „переможного кінця“. — Але, на жаль,—каже Шумський,—покищо радянської влади там нема“.

— Ну,—кажу я,—це ще буде, коли не сьогодні, то завтра.

— Це факт,—каже Шумський,—тільки перш за все треба буде ґрунтовно розправитись з соціал-демократами. Ось тут закарлючка.

— І вона буде розігнута так само, як це трапилося рік тому в Росії.

Я більше не хочу слухати Шумського. Думка, що революція здійснилася на „батьківщині“, охоплює й підносить мене.

Тепер я винагороджений за все те, що я вистраждав і за те, що я ще маю вистраждати. Революція по той бік кордону! Скинуто владу паліїв війни, і трудящий народ іде шляхом свого остаточного звільнення. Зоря займається й на Заході. Радянська влада живе в серці Росії, і її приклад закликатиме весь світ до наслідування. Світова революція йде вперед. Отже ми не даремно боролися. Тепер прояснився також особистий кінець, Однаково, хоч би який він був.

А хто це тут учора, ба навіть ще й сьогодні захоплювався настроями полонених? Хто це конвульсійно чіплявся за оцю тухлу соломинку? Хто завагався перед лицем смерті кількох революціонерів? Хіба з першого свого кроку інтернаціоналіста я не знав, що справа може коштувати голови, що кожний, хто бореться за новий світовий лад, мусить на це зважати, хіба я не знав, що революція — не комедія?

Але Ліхтенауер також хворіє на ці вагання. Борець Ліхтенауер злякався смерті, наче він був буржуазною панночкою, наче він ніколи не будував панцерних поїздів. Звичайно, тут не така смерть, як на фронті. Проте, це ж те саме, тільки в іншому вигляді. Тут ти не можеш себе боронити, не можеш прийти своїм друзям на допомогу. Та все ж справа йде вперед, вона йде понад нами. Інтернаціоналіст живе не для самого себе, проте йому іноді доводиться зазнати особливо смерті.

Треба допомогти Ліхтенауерові. Коли він узнає те, що зараз знаю я, то він знову почуватиме себе міцно в сідлі. Він буде сміятися з своїх вчорашніх вагань, як зараз я. Він

знову побачить у радісному світлі своє минуле й майбутнє. Я хочу йому в цьому допомогти. Так іноді допомагає слабкий сильному, мрійник — бійцеві.

Я сідаю й пишу Ліхтенауерові листа. Я сповіщаю його про приставлення Шумського й про революцію на Заході. Додаю для підсилення кілька міцних слів. Я задоволений своєю роботою, але одразу ж згадую, що ця записка повинна лежати в камері ще шість годин, поки прийде Іван. Яка невдача! Я вважав, що одразу зможу передати Ліхтенауерові цю записку. Але пройдуть і ці години. Усе ж краще бути вдвох, ніж самому, якщо Шумський має сьогодні здатність розмовляти. Після того, як він відповів мені на всі мої запитання, він занурився в стан глибокого забуття. Іноді він стиха стогне. Після всього того, що я сьогодні вранці узнав, розмова більше не є головною справою. Краще уявити собі, як усе це повстало, як революційний рух, захопивши серце Європи, могутньо діятиме проти реакції на Сході і в Сибіру. Історія знову права — як завжди, радію я. Ми будемо переможцями, ми вже зараз вісники цієї перемоги. Тоді я згадую „доктора“. Я хотів би бачити той повітряний скок, що він зробив при одержанні цієї звістки зза кордону. Шура й Надя були при цьому, а я ні, — шкода.

З'являється вечеря, й разом з нею Іван. Він одразу питає про стан Шумського і обіцяє нам хороший чай. Він приніс трохи з дому. Я передаю йому листа Ліхтенауерові.

За вечерею Шумський виявляє надзвичайний апетит і заражає цим і мене. Мої харчові запаси майже вичерпані.

Тепер ми можемо викурити по цигарці спокійніше, ніж удень.

Незабаром прибуває обіцяний чай і разом „щоденна пошта“ — від Ліхтенауера. Побачимо, що в ній сьогодні.

— Мое вітання головному правителеві Амурської області — Шумському! Він не повинен приймати близько до серця вчорашні знущання, бо це ж суб'єктивний момент у кожній великій справі. Від імени все ще живого командування панцерника № 2 — щира, сердечна подяка за радісну звістку з Заходу. Тепер справа за тим, щоб звільнитись і якомога скоріше дістатись додому, поки залізо ще гаряче. Усе ж я думаю, що вони впораються й без нас з буржуазією і зрадниками народу. Шкода, веселіше було б бути там, ніж удавати з себе тут рицаря з Тогенбурга, що заграє з смертю. Але нічого в світі не буває даремно, і все ж ми є частиною героїчної історії. Надсилаю вам трохи харчів — головним чином для правителя, бо він, здається, слабо стоїть на ногах. Твій Л.

Р. С. Знову погана звістка. Ходять чутки, що Лиская сьогодні засуджено на страту, а саме — „помилково“.

Я прочитую записку Шумському, і ми оглядаємо харчову посылку Ліхтенауера. Мені здається, що Шумський значно

більше цікавиться останнім, ніж повним гумору, підбадьорюючим листом Ліхтенауера. Так, він навіть, здається, неспроможний серйозно оцінити слова Ліхтенауера. Для мене ж це ясний доказ многозначного внутрішнього піднесення. Я радію за нього, як і за себе.

Але Шумський указує на постскрипtum і питає мене:

— Ви знаєте, хто такий Лискай?

— Ви мені за нього вже колись казали,— це угорський офіцер.

— Так, це офіцер, що брав участь у нашому русі і зовсім непогано боровся за нашу справу. Те, що його, як пише Ліхтенауер, засудили до смерті, визначає, що ці типи й до нас поставляться не краще. Знаєте, що це визначає?

— Гарячий синій бобовий суп.

— Так. Жахлива смерть під козацькими шаблями.

— Це все ж таки кінець,— кидаю я.

— Так, вам легко сміятись, бо вас ніхто не знає.

— Козаки знають Лискаю так само, як і мене.

Шумський не відповідає на це. Я знову згадую тільки що сказані слова. Чи у мені мусить знову підвестись жах перед смертю?— Ні,— вирішую я тепер,— кінець цьому.

І починаю демонстративно наспівувати якусь пісеньку.

Шумський докірливо дивиться на мене.

— Здається, що вам навіть весело на душі?— каже він.

— Чому ні,— адже я знаю тепер, що таке цей кінець.

— Звичайно, це залежить від сприймання,— каже Шумський тоскно.

Ми знову мовчимо. Чи я маю гумор повішеника?— питаю я себе. Все рівно, аби не бути боягузом. Сьогодні тисячі революціонерів умирають найгероїчнішою смертю. Світанок історії людства підноситься над свіжими масовими могилами... Звичайно, краще було б бути тепер по той бік, у середині руху й життя...

Раптом відчиняються двері, і з'являється старший наглядач нашого відділу.

— Шумський,— каже він,— ви повинні ще сьогодні перекласти цю заяву.

— Як я можу це зробити?— каже Шумський.— Я ж не маю окулярів і нічого не бачу.

— Нічого. Якнебудь. Завтра вранці я прийду по це.

Він повертається до дверей і тоді помічає мене.

— Твардовський?— питає він.

— Так, Твардовський,— відповідаю я.

Він киває мені й виходить. Що він хотів цим сказати? Це може визначати і погане, і добре. Але я бажав би знати певно.

— Знаєте, що це таке?— каже Шумський.— Це заява Лискаю до военного суду.

Він тримає перед своїм носом великий аркуш списаного паперу.

— Це, здається, надто цікава річ. Читайте, Твардовський, я буду одразу перекладати. Це до біса важко без окулярів. Я сідаю біля столу, беру написане й читаю:

„До військово-польового суду міста
Благовещенська від колишнього офі-
цера австро-угорської армії

Л. Лиская.

Мої пани!

Вам було вгодно засудити мене до розстрілу, не чекаючи закінчення слідства. Хоча подібна смерть кінець - кінцем бажана солдатському серцю, все ж я одразу ж після присуду подав голові слідчої комісії свій протест проти цього. Чому? Не тому, що я щось маю проти „юридичного“ проведення справи. Я досить добре знаю, що всі ви кати і що вбивство — є вашою специфічною соціальною діяльністю, що сьогодні не потрібно юридичного маскування вашої кривавої хтивості й ваших кривавих дій. Але я хочу сказати вам усім, що носять титул офіцера, моє останнє слово солдата, і тому моє бажання одержати відстрочку.

Як я вже сказав, — я колишній офіцер. Це визначає, що я був офіцером австро-угорської армії. Після дворічної служби я відбув майже два роки ув'язнення в таборі для військовополонених, серед гостинності, подібної до вашої. На весні цього року я втік з табору тому, що перебування там стало мені досить огидним. Я хотів використати сепаратний мир між РСФРР і владою центральних держав, щоб найскорше дістатись до батьківщини. Моїй подорожі на Захід не сприяло щастя. Фронт, що виник в наслідок зради чехо-словацьких наймитів, став мені непоборною перешкодою. Коротше кажучи, за Іркутськом я потрапив до рук інтернаціоналістів, що одразу ж зачислили мене до категорії офіцерів і посадили під замок як гаданого шпіона.

Завдяки дивному випадкові мене вартували ті самі люди, що свого часу були під моєю командою на російсько-німецькому фронті, з якими я був разом у таборі військовополонених. Я вже знав з досвіду інших, як ці люди, звичайно, не без підстав, ненавиділи офіцерів. Я не чекав нічого гарного. Але зі мною поводитися не тільки поблагливо, але навіть запобіливо. Я дивувався й шукав причини цього. Я узнав, що мої люди зачисляють мене до категорії „хороших офіцерів“, тобто до тих офіцерів, що з солдатами поводитися по-людському. Моя офіцерська уява про інтернаціоналістів як про „банду грабіжників“ швидко зникла. Я бачив перед собою людей, що були справедливіші й людяніші, ніж усі офіцери в світі. Ви ж, мої панове, являєтесь — у певному розумінні — також довідними свідками слушності цього твердження.

Я не хочу розтягати своє оповідання. Коротше, після цього першого пізнання було друге, і я узнав, що ці люди є свідомими борцями за новий, кращий світовий лад, що соціалізм є щось значно більше, ніж це може собі звичайно уявити якийсь офіцер, що ці люди віддають своє життя за справу, яка їм самим не дає зараз користі. Я повинен був соромитися того, що я як офіцер імперіалістичної армії продався класові, який дбав за свої підлі інтереси, за своє щасливе буття й грошові мішки. Я мусив соромитись того, що для безпеки й насичення цих паразитів допомагав гнати людей на фронт і на смерть. Я сам був наймитом у справжньому розумінні цього слова.

Я знову розтягаю своє оповідання, і це є даремне зусилля в моєму житті. Ви цього не зрозумієте, мої пани, вам навіть не можна цього розуміти, інакше ви завтра будете без хліба і в небезпеці як наймити капіталізму. Отже моя наступна подорож була на фронт разом з моїми

солдатами, що поручилися за мене, бо рух потребував військово-освічених, відданих справі керівників.

І мені і їм не довелося згодом жалкувати. Я з охотою боровся й раніш з такими людьми, як ці. Але тепер ця справа давала мені подвійне задоволення як солдатів. Тепер я вперше в житті знав, за що я борюся, і я борюся в лавах тієї армії, що також знала, за що вона бореться.

На жаль, ми зазнали невдачі. Воєнне щастя було, як кажуть, не прихильне до нас. Ми були погано озброєні, не забезпечені бойовими припасами для тієї невеликої кількості зброї, що ми її мали. Кінець-кінцем, ми перетворилися в небоєздатну, незначну групу, і тому ми потрапили у ваші пастки замість того, щоб трошити якомога більше чеських і інших контрреволюційних черепів. Ми платимо за це життям, і я сумніваюся, що ми зробили б з вами інакше, коли б ви були в наших руках. Але все ж це можливо, бо ми не кати і маємо певні принципи.

Тепер переходимо до головного. У вашому обвинувальному акті і в присуді написано, що я запідозрений як шпінн німецького генерального штабу і як такий на підставі відповідних параграфів царських законів засуджуюся до розстрілу.

Послухайте, мої пани, що я на це скажу.

Та обставина, що для мотивування своїх катівських дій ви не побоялися використати таку жакливу, шахрайську й демагогічну безглуздість, повністю доводить, що вас треба віднести не тільки до найбільш деморалізованих, але й до найбільш боягузливих катів світу. І ви називаєте себе офіцерами!

Це й є тим єдиним пунктом, що викликав мій гострий протест. Зрозуміло, мої пани, що я не протестую проти присуду, але я виразно протестую проти вашого божевільного твердження, що я агент німецького генерального штабу, що я агент тих наймитів капіталу, для знищення яких я б віддав, коли б це було можливо, десять разів своє життя.

Це, власне, і є головною причиною мого писання. Тепер я цілком готовий кожну мить піти за вашими помічниками, кати. Я вмираю переконано й спокійно і бажаю вам, мої пани, незабаром цього самого.

Л. Лискай*.

... У камері мовчання. Це водночас і пригнічує, і підносить. Перед нами лежить на столі людський документ великої епохи. Це той рідкий заповіт, написаний перед лицем смерті, що має більшу вартість, ніж тисяча пишномовних висловлень.

Я мимоволі мушу згадати тих трьох російських товаришів, яких три дні тому пізно вночі вели на розстріл. Вони знайшли в собі мужність перед лицем своїх катів кинути в світ бадьорі революційні слова... Так умирають наші кращі, так умирають ті, що зробили величні дії за своє коротке життя, ті, для яких було б замало одного життя, щоб зробити все, на що вони спроможні...

Насмішка історії? К чорту з цим буржуазним поняттям! Біла потвора сьогодні продовжує свою катівську діяльність тому, що ми деякий час були слабкі, тому, що не досить енергійно проти неї діяли.

До цього нова насмішка. Ледве прочитавши й переклавши цей документ, ми повинні передати його військовому суду, у склад якого входять білогвардійські шельми.

Нема ніякого сумніву, що там сидять люди, що зуміють оцінити цей документ.

Ця думка гнітить. Я кажу, щоб порушити це важке мовчання:

— Так умирає людина.

Шумський здригається. Потім устає й каже:

— Лискай заробив кращого, ніж цей безглуздий кінець. Мерзотні потвори! У всій їхній армії нема ні одного офіцера, що був би вартий чистити черевики Лискає... Але я не буду цього перекладати. Це — надто небезпечно для мене.

Я здивовано дивлюся на Шумського. Я доводжу йому, що ця відмова може бути ще небезпечніша для нього.

— Я не маю окулярів, — каже Шумський.

— Це байдуже, я допоможу вам. Я буду читати, а ви будете писати. Зробимо хоч цю останню послугу Лискає.

Нарешті Шумський піддається. Ми беремося до роботи.

* * *

Ранком наступного дня старший наглядач приходить по переказ. Шумський передає його і не може не сказати при цьому:

— За зміст я не відповідаю. Я лише переклав.

Наглядач сміється й заспокоїливо каже:

— Добре, ми знаємо це.

Після того, як ми знову лишаємося самі, я питаю в Шумського:

— Чим ви собі з'ясовуєте велику цікавість білих до цієї заяви?

— Вони, можливо, чекають особливого зізнання. Можливо, що ці віслюки справді думають, що Лискай зв'язаний з німецьким генеральним штабом. Може бути, що голова слідчої комісії особисто цікавиться заявою Лискає, бо, як пише сам Лискай, процес проти нього формально не закінчено. Здається, що ці хлопці надто мало знають про його діяльність і про його „помічників“ і цей присуд може бути лише хитрим викрутом, щоб змусити Лискає розмовляти.

— Що робив Лискай на фронті? — питаю я.

— Зовсім незвичайні речі. Він командував артилерійською бригадою. Це була найславетніша бригада на всьому фронті, це було страхіття для чехів і білогвардійців. Ця бригада так рвалася до дій, що коштувало великих зусиль змусити її відступати, коли це було нам необхідно. Його хлопці біля гармат були справжніми чортами. Коли б ми мали більше таких людей, то, можливо, не мали б того, що маємо сьогодні. Правда, з того часу, як нас було відрізано від Росії, в нас не стало бойових припасів. Це також було великим нещастям.

— Як він потрапив сюди ?

— Він зазнав невдачі по - дурному, пропустивши час, щоб приєднатись до експедиції в тайгу. Потім він з багатьма іншими — я і Ліхтенауер теж були там — подався до Китаю. Вранці нас повернули звідти білі. Це було своєрідним „нейтралітетом“ китайців. Після того, як Благовещенськ звільнився від червоних, білі прийшли до Китаю, щоб забрати нас. Нас було близько двохсот чоловік на одному пароплаві. Нас надто довго тримали в Бочкареві, де є залізниця на Благовещенськ. Ми пропустили всі можливості. Не залишилося нічого іншого, як Китай. Нам ледве вдалося зайняти цей пароплав.

Наша розмова на цьому припиняється.

(Закінчення буде)

ВИХОДЯТЬ В ПОЛЕ ЗНАТНІ ЛЮДИ

Роботящим умам,
Роботящим рукам —
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіане жать —
Роботящим рукам!

Т. Шевченко

Виходять в поле знатні люди —
Майстри колгоспної землі.
Рожеві ранки дзвоном будять
Комбайни — степу кораблі...
Дідусю мій, ти пам'ятаеш
Той час, коли робив, як віл?..
Тепер поглянь: які зростають
Будови світлі і нові!..
... Зелений тент садів фруктових
Підводить руки золоті,
І сонця радісний потік
Облив колгоспівські будови.
А на шляхах осіння піспа,
І від коліс сліди, як пражі...
Буряк цукровий добре виспів, —
Його копають і вантажать.

Працюють в полі нові люди —
Уми робочі, золоті...
Висока вартість їхніх буднів —
Це зерен зоряний потік...
Аж засіки тріщать приміщень, —
Такий у нас, такий врожай!..
І радість, наче в первомай.